

Історія запорожських козаків. Т.1.

КОМЕНТАРІ Г Я. СЕРГІЄНКА

Границы вольностей запорожских низовых козаків

1. *Границы вольностей запорожских низовых козаків...* — Вольностями запорізьких козаків здавна називались степи Запорожжя, котрі традиційно знаходились у феодальному володінні Коша Запорозької Січі на правах займаничини. Кіш не встановлював точних кордонів своїх володінь, але й не допускав роздавання своїх земель у володіння литовським і польським магнатам, російським поміщикам. Однак у середині XVIII ст. царський уряд з метою обмеження "вольностей" створив на території Нової Січі воєнізовані поселення: Нову Сербію (1752), Слов'яно-Сербію і Новослободський полк (1753), що увійшли до Новоросійської губернії (1764). Південні кордони "вольностей" визначались міжнародними договорами Литви, Речі Посполитої і Росії з Кримським ханством і султанською Туреччиною (Історія Української ССР. — Київ, 1983. — Т.3. — С.588—589).
2. *Поляки, прийняв, в свою землю Киев и их малороссийские страны в 1340 году...* — Протягом 1240—1363рр. Київ був під владою Золотої Орди, 1363—1569 рр. — Великого князівства Литовського. Панування польських феодалів утвердилося в Києві після Люблінської унії і створення Речі Посполитої (1569). Воно продовжувалося до визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького 1648—1654рр. Д.І.Яворницький допустив неточність: в 1340р. польські феодали не могли оволодіти містом без зіткнення з могутньою Золотою Ордою. Це стосується і території всієї України. (Історія Києва. — Київ, 1982. — Т.1. — С.192—200, 217—230, 278—285).
3. *Баторій Стефан* (1533—1586) — семиградський (трансільванський) князь (1571—1576) і польський король (1576—1586), полководець. В 1578 р. здійснив невдалу спробу ліквідувати Запорозьку Січ: вів таємні переговори з Кримським ханством про спільний похід на запорожців, заборонив торгівлю з Січчю і запровадив смертну кару нереєстровим козакам. У цьому році збільшив реєстр козаків з 300 (1572) до 600 чоловіків із наміром використати їх у війні проти Російської держави, але одержав від козаків відмову. До Запорозької Січі ставився вороже. (Голобуцький В.А. Запорожское козацество. — Київ, 1957. - С.89—90, 92, 94—95).
4. *...запорожцы из-под власти Польши перешли под протекцию России, заодно с малороссийскими козаками и гетманом Богданом Хмельницким.* — На Переяславській Раді 8(18) січня 1654р. було проголошено возз'єднання України з Росією. Ні запорожці, ні кошові старшина у раді участі не брали. Однак у відповіді на лист Богдана Хмельницького від 26 грудня 1653 р. вони дали згоду на входження до складу Російської держави. {Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко. — Київ, 1848. Т.І. — С.167—168, 183—184}.
5. *Лянцкоронський Предслав* (роки народження і смерті невідомі) — литовський магнат, Хмельницький староста. Деякий час на початку XVI ст. йому була доручена оборона південних земель Великого князівства Литовського (зокрема й України) від вторгнення турецьких і кримських феодалів. Щодо його гетьманства, то Д.І.Яворницький припустився помилки.
6. *Вишневецький Михал Корибут* — польський король (1669—1673). Син Ієремії Вишневецького. Вороже ставився до українського козацтва і Запорозької Січі. Невдала війна проти Туреччини і Кримського ханства закінчилась для нього підписанням не вигідного Бучацького мирного договору (1672).
7. *...турецькому султану Мухаммеду IV...* — За наказом турецького султана Мухаммеда IV взимку 1674 р. 15 тис. яничар і 40-тисячна орда кримського хана несподівано вторглися на Запорозьку Січ. Однак козаки на чолі з кошовим отаманом Іваном Сіркою вступили в бій

- перебили майже всіх яничар, багато татар і перемогли.
8. *В 1686 году Польша, заключая тринадцатилетнее перемирие с Россией...* — Йдеться про Московський трактат про "вічний мир" (1686), за яким навечно визнавалось возз'єднання з Росією Лівобережної України, а також Києва з прилеглими місцевостями і Запорозжя. Раніше між Росією і Польщею було укладене Андрусівське перемир'я (1667) на тринадцять з половиною років.
 9. *Самойлович Иван Самійлович* — гетьман Лівобережної України (1672—1687). Підтримував боротьбу за возз'єднання Правобережної України з Росією. У 1674 р. на раді в Переяславі - був проголошений гетьманом і Правобережжя. І. Самойлович очолив козацькі полки у війні з Туреччиною і Кримським ханством під Чигирином (1677—1678), у першому Кримському поході (1687). За рішенням ради в урочищі Коломак (1687) позбавлений гетьманства і засланий до Сибіру за зловживання владою. Гетьманом став Іван Мазепа.
 10. *Гетьманщина* — напівофіційна назва Лівобережної України (разом з Києвом), котра після Андрусівського перемир'я (1667) і Московського трактату про "вічний мир" Росії та Польщі (1686) входила до складу Російської держави. Інститут гетьманства на Лівобережній Україні існував в 1648—1734 і 1750—1764 рр. У народі назва "Гетьманщина" зберігалась ще і в XIX ст.
 11. *...причинило немало бедствий и разорений вследствие столкновения с ближайшими к ним (запорожцам. — Авт.) соседями, донскими козаками.* — Тут і на наступних сторінках Д. І. Яворницький перебільшує гостроту суперечок за землі між запорозькими і донськими козаками. Крім того, автор не вказав, що ці суперечки інспірували старшина і заможні козаки, що володіли землями і угіддями.
 12. *Кочубей Василь Васильович* — полтавський полковник (1727—1743), син Василя Леонтійовича Кочубея (генерального судді), страченого за наказом гетьмана І.Мазепи (1709). В.В.Кочубей командував козацьким полком на Українській лінії (1731—1739).
 13. *Розумовський Кирило Григорович* (1728—1803) — граф, генерал-фельдмаршал, останній гетьман Лівобережної України (1750—1764). Обраний гетьманом на Глухівській раді старшин, проводив політику царського уряду на посилення феодального гноблення селян, міщан та рядових козаків.
 14. *Целью поселения новосербов была охрана окраин русских земель от запорожцев и татар.* — Воєнізовані поселення так званої Новосербії (Нової Сербії), що існувала в 1752—1764 рр., мали захищати південні землі від орд Кримського ханства. На випадок народних повстань у Росії та на Україні також повинні були не допустити до участі в них запорозьких козаків.
 15. *...ссор, воровства, грабительства и разбоев со стороны запорожских гайдамак...* Рядки написані автором під впливом офіційних документів, до яких він ставився не критично. Запорозькі козаки громили маєтки поміщиків і старшин, відбирали в них награвовані у феодально залежних селян багатства.

Гидрография, топография и климат запорожского края

1. *"Дике поле"* — історична назва українських і російських степів Причорномор'я і Приазов'я (межиріччя Дністра і Дона), де в XIV — XVI ст. збиралися втікачі від феодального визиску і ставали козаками. Польські магнати і шляхта називали "Диким полем" всі українські землі південніше і східніше Білої Церкви. Уряд Речі Посполитої роздавав їм ці території у приватну власність як незаселені, хоча там проживало українське населення.
2. *Бурдюги* — невеликі напівземлянки в степах Запоріжжя, в яких сезонно чи круглий рік жили козаки, в основному займаючись промислами (поллованням, рибальством і т.п.).
3. *Зимівники* — хутори (господарства) старшин і багатих козаків на землях Запорозжя. В зимівниках, які складалися з хат, сараїв та інших господарських будівель, проживали їх власники і наймити (з числа бідних козаків чи селян). У зимівниках утримувались коні, велика рогата худоба, вівці, кози, свині, пасіки. "Зимовчаки" займались хліборобством,

скотарством та ін., виконували повинності і сплачували податки Кошу Запорозької Січі, який давав дозвіл на будівництво зимівників. У XVIII ст. старшинські зимівники перетворилися у великі феодальні господарства.

4. *Поль Олександр Миколайович* (1832—1890)— дворянин, відомий на півдні України етнограф, колекціонер і археолог, жив у Катеринославі. Зібрав 5 тис. експонатів і на основі своєї колекції матеріалів з історії і археології України у 1888 р. заснував у Катеринославі приватний музей. Д.І.Яворницький виступив з ідеєю створення на основі цієї колекції краєзнавчого музею. У 1902 р. місцеві власті ухвалили рішення про відкриття Катеринославського музею ім. О.М.Поля. Катеринославське наукове товариство затвердило Д.І.Яворницького директором цього музею, де вчений працював понад 30 років (1902—1933). (Эварницкий Д. Музей А.Н.Поля // Ист. вести. — 1890. — № 12; Романченко Г.Н. Александр Николаевич Поль // Труды Ин-та истории естествознания и техники. — М., 1960. — Т.33; Шубравська М.М. Д.І.Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність. — К., 1972. — 254 с.).
5. *...первой битви гетмана Богдана Хмельницкого на Желтых Водах с поляками в 1648 году, 8 мая...* — Хмельницький Зиновій-Богдан Михайлович (1595—1657)— гетьман України, видатний державний діяч і полководець, керівник визвольної війни українського народу проти панування Речі Посполитої (1648—1654), борець за возз'єднання України з Росією.
6. *Жовті Води* — урочище біля витоків р. Жовтої (поблизу сучасного міста Жовті Води Дніпропетровської області), притоки р. Інгульця. Там відбулася битва між селянсько-козацьким військом Богдана Хмельницького (його союзником був кримський хан) і польсько-шляхетським військом на чолі із Стефаном Потоцьким (сином коронного гетьмана) і регіментарем Яном Шембергом. У битві 5—6 травня 1648 р. Богдан Хмельницький одержав першу перемогу у визвольній війні в урочищі Жовті Води. Д.І.Яворницький дає неточну дату бою. (Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — 535 с.).
7. *Сірко Іван Дмитрович* (рік народження невідомий — 1680) — кошовий отаман Запорозької Січі. Учасник визвольної війни 1648—1654 рр., вінницький полковник (1658—1660). З 1663 р. проживав на Запорозькій Січі, протягом 15 років обирався кошовим отаманом, боровся проти польсько-шляхетських і турецько-татарських загарбників.
8. *Черный лес очень часто служил местом, где собирались татары, козаки и поляки... как, союзники, выступавшие против московских войск...* — Йдеться про козаків, обдурених гетьманами (Іваном Виговським, Юрієм Хмельницьким, Павлом Тетерею, Петром Суховієм, Петром Дорошенком та ін.), і старшин, які в союзі з кримськими і польськими феодалами виступали проти російських військ, надісланих для надання допомоги українським полкам, Більшість старшин і козаків України разом з російськими військами відбивали агресію Кримського ханства і Речі Посполитої.
9. *...знаменитая Геродотова Гилея...* — Геродот (490—424 до н. е.) — давньогрецький історик, автор "Истории в девяти книгах", вперше опублікованої російською мовою у двох томах у 1885—1888 рр. Під час подорожей в Єгипет, Вавілон, Фінікію, Сирію, Причорномор'я зібрав матеріал про життя і побут багатьох народів, зокрема таврів, кіммерійців, скіфів, у басейні р. Дніпра (Борисфена) Гілея — одна з областей Скіфії в гирлі р. Дністер. (Геродот. История в девяти книгах. — Л., 1972. — 600 с.).
10. *Ромодановський Григорій Григорович* (рік народження невідомий — 1682) — боярин, російський державний і військовий діяч, брав участь у Переяславській раді, очолював Білгородський приказ, воєвода російських військ на Україні (1654—1656), командував військами у російсько-турецькій війні (1677—1681) і в битві під Чигирином. Княжого титулу не мав.

1. *Маништейн Христофор Герман* (1711—1757)— мандрівник, вчений і письменник, автор книги "Записки о России, 1727—1744" (1810). Описав похід російської армії у Крим (1736—1739) і показав участь у ньому запорозьких козаків.
2. *Костельна* (1812—1880) — граф, французький мандрівник і природодослідник.
3. *Гмелін Самуїл Готліб* (1745—1774)— мандрівник, учений-натураліст, член Петербурзької академії наук, автор книги "Путешествие Гмелина по России для исследования трех царств естества в 1768, 1769, 1770 и 1771 гг." (1771—1785, ч. 1—3).
4. *Куліш Пантелеймон Олександрович* (1819—1897) — український письменник, історик, етнограф. Історію України висвітлював з консервативних позицій: ідеалізував гетьманів і козацьку старшину, засуджував козацьку голоту (сірому) за участь в антифеодальних повстаннях, вихваляв ту частину старшини, що виступала проти зближення України з Росією.
5. *Лясота Еріх* (1550—1616) — австрійський дипломат. У 1594р. відвідав Запорозьку Січ, автор "Дневника Зриха Ляссоты из Стеблау", в якому описав політичне життя і побут у Січі, класові суперечності між рядовими запорожцями і старшиною. Надрукований у книзі "Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси". — Киев, 1890. — Вып.1.
6. *Голіцин Василь Васильович* (1643—1714) — князь, російський військовий і державний діяч, фаворит царівни Софії Олексіївни. Командував військами при обароні південних кордонів Росії і при відбитті чигиринських походів військ турецького султана (1677—1678), очолював Пушкарський і Володимирський судові прикази (1676—1680), Посольський приказ (1682—1689). Як дипломат, В.В.Голіцин брав участь у підтвердженні Кардісського договору (1661) Росії з Швецією (1683) і в укладенні Московського трактату про "вічний мир" Росії з Польщею (1686). Командував російськими військами в Кримських походах (1687, 1689). Після перевороту (1689) засланий Петром I в одну з вотчин Архангельського краю.
7. *Мазепа Іван Степанович* (1644—1709)— гетьман Лівобережної України (1687—1708). Проводив політику посилення феодально-кріпосницького гніту. Негативно ставився до козацтва і Запорозької Січі. Під час Північної війни (1700—1721) вів таємні переговори з польським королем про передачу Лівобережної України під владу Польщі. У 1708р. Мазепа з групою старшини перейшов на бік шведського короля Карла XII. Був проклятий православною церквою. Після Полтавської битви (1709) втік у Бендери (Молдавія), де помер у вересні 1709 р. Д.І.Яворницький був одним з перших дослідників, хто намагався об'єктивно оцінити діяльність гетьмана І.Мазепи.
8. *Боплан Гійом Левассер де* (1600—1673) — французький військовий інженер, письменник-мемуарист, вчений. У 1630—1648 рр. перебував на службі у війську Речі Посполитої, керував будівництвом фортець на півдні України, у тому числі Кодацької. Оpubлікував (1650) "Описание Украины", де міститься матеріал про воєнну і господарську діяльність козаків, їх побут і звичаї, участь у повстаннях проти шляхти, походи проти Кримського ханства і султанської Туреччини.

Число и порядок запорожских Сичей

1. *Косагов Григорій Іванович* — полковник, згодом генерал, військовий діяч Росії другої половини XVII ст. Очолював російське військо, яке разом із загонами донських і запорозьких козаків І.Сірка вирушило в похід на Кримське ханство і оволоділо Перекопом (1664). Учасник російсько-турецької війни (1677—1681). У Бужинській битві (14—21 серпня 1678) генерал Г. І. Косагов командував корпусом російських військ.
2. *Мишецький Семен Іванович* — князь, російський офіцер. Служив в армії на Україні, кілька років перебував на Запорозжжі (1736—1740). Автор "Истории о козаках запорожских..." (1740). Зібрав цінний матеріал про соціально-економічний і політичний розвиток Запорозької Січі.
3. *Рігельман Олександр Іванович* (1720—1789) — історик, військовий інженер, топограф,

генерал-майор російської армії. У 1741—1743 рр. служив на Запорозжі (займався розмежуванням земель). Складав плани міст Лівобережної України і брав участь у будівництві фортець, збирав матеріали а історії українського козацтва. Автор "Летописного повествования о Малой России и ее народе и козаках вообще". Козацтво вважав негативним явищем в історії.

4. *Бантши-Каменський Дмитро Миколайович* (1788—1850) — російський і український історик і археограф. Автор чотиритомної "Истории Малой России" (1822), написаної у монархічному дусі. Козацтво вважав самобутньою організацією української шляхти, а не станом із своїми соціальними суперечностями, недооцінював спільність інтересів козаків і селян.
5. *...так называемая измена запорожцев русскому царю, за которую они заплатились разорением старой Сичи...* — У березні 1709 р. гетьман Іван Мазепа, який перейшов на сторону шведських загарбників, звернувся з універсалом до Запорозької Січі і закликав запорожців до війни проти Російської держави, яка нібито замишляла їх знищити. Кошовий отаман Костянтин Гордієнко і 50 його прибічників прибули до Мазеви в Диканьку, а пізніше в Будищах склали присягу Карлу XII. Але січове товариство козаків не піддавалося на провокації мазепинців, вірило листу Петра I, зачитаному на раді наприкінці 1708р., про зраду Мазеви. Після від'їзду кошового отамана і вірних йому старшин у Січі спалахнуло повстання запорожців, котрі скинули Гордієнка і обрали Петра Сорочинського (агента Мазеви, як з'ясувалося пізніше). В Запорозжя виступив царський полковник П.Яковлев з двома полками піхоти, до яких приєдналися компанійці і драгуни (кавалерія) козацького полковника Г.Галагана. 14 травня 1709р. царські війська вступили в Січ і без бою оволоділи її укріпленнями та артилерією. Січ була зруйнована, артилерія вивезена. В полон потрапило 300 козаків. Решта на суднах із Базавлука пішла вниз по Дніпру і розташувалася на р. Кам'янці (притока Дніпра). Згодом вони відступили до урочища Олешки (на південь від впадіння р. Інгул у Дніпро) і заснували у межах володінь Кримського ханства Олешківську Січ. (Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. — С. 336—337)
6. *Старою Малоросією* у XVII—XVIII ст. називали Лівобережну Україну, яка возз'єдналась з Росією. Поділялась на десять полків: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський. Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський і мала самоуправління на чолі з гетьманом.
7. *Вишневецький Дмитро Іванович* (рік народження невідомий — 1563) — український магнат, князь, мав земельні володіння на Волині, був черкаським і канівським старостою. Для захисту півдня України від вторгнень татарських і турецьких орд на о. Мала Хортиця (затоплений при спорудженні Запорізької ГЕС) побудував замок. Польський король в одному з листів до кримського хана висловив надію, що фортеця допоможе старості Д.Вишневецькому "приборкати" козаків. В дореволюційній історіографії існує думка, що ця фортеця започаткувала Запорозьку Січ. Д.Вишневецький знаходився на службі у російського царя Івана Грозного (1558—1561), одержав земельні володіння поблизу Москви, брав участь у поході російських військ на Кримське ханство (1558). Після повернення в Черкаси (1561) продовжив боротьбу проти кримських феодалів. У цьому ж році він із загоном козаків відправився в Молдавію, де йшла міжусобна боротьба за владу. Там він був захоплений у полон і виданий урядові Туреччини. За наказом султана Д.Вишневецького страчено у Стамбулі. На думку відомого дослідника козацтва В.О.Голобуцького, деякі історики помилково ототожнюють його з героєм народної пісні про Байду. {Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. — С.71—87)
8. *Сигізмунд II Август* — король Польщі (1530—1572) і великий князь литовський (1548—1572). При його активній участі Польща і Литва уклали Люблінську унію (1569) і утворили дуалістичну державу Річ Посполиту. Під час його правління побудовано замок на о. Мала Хортиця на Дніпрі для зміцнення оборони південних кордонів від татарських вторгнень з метою запобігання втеч селян на Запорозжя. Вперше взяв на державну службу і вніс в

- реєстр (список) 300 козаків (1572), котрі одержали назву реєстрових.
9. *Бельський Мартин* (1494—1575) — польський хроніст, шляхтич, автор творів "Хроника мира" и "Хроника польская". В "Хронике польской" (розділ "О козаках") описав фортецю на о. Томаківка, де знаходився козацький кіш, боротьбу козаків проти турецьких і татарських феодалів, заняття землеробством, скотарством і промислами, зв'язки запорожців з козаками Дону, зносини з урядом Речі Посполитої, розповів про наміри короля Стефана Баторія знищити козацтво. (Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. — К., 1961. — С.5—6).
 10. *Зборовський Самуїл* — польський шляхтич, що здійснив подорож на Запорожжя (1581). В книзі Бартоша Папроцького "Герби польського рицарства" міститься вигадка про те, що нібито запорожці обрали Самуїла Зборовського гетьманом.
 11. *Папроцький Бартош* (1543—1614) — шляхтич, хроніст, автор книги "Герби польського рицарства", описав побут і звичаї козаків Запорозької Січі на о. Томаківка, непримиренність козаків до шляхти. Змальовував козаків відсталими і дикими людьми, протиставляв їм "культурну" шляхту.
 12. *Жолкевський Станіслав* (1547—1620) — польний, потім коронний гетьман, канцлер Речі Посполитої, керував придушенням народного повстання на Україні під проводом Северина Наливайка (1594—1596), командував польсько-шляхетським військом на початку Хотинської війни (1620—1621) Речі Посполитої проти Туреччини і Кримського ханства, загинув у битві під Цецорою (1620). Щодо Запорозької Січі проводив ворожу політику, прагнув використати суперечності між реєстровим і запорозьким козацтвом для послаблення визвольного руху на Україні проти панування Речі Посполитої. (Рашба Н.С. Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. і Росія // Укр. іст. журн. — 1959. — № 6. — С.77—88).
 13. ...освященное пребыванием на нем гетмана Богдана Хмельницкого... — Розпочавши визвольну боротьбу, Богдан Хмельницький із загоном старшин і козаків прибув на Запорожжя (грудень 1647) і розташувався на о. Буцькому, неподалік від Запорозької Січі. У січні 1648 р. підняв повстання козаків на Січі і звільнив її від польського загону і реєстрового полку. Повстанці обрали Богдана Хмельницького гетьманом України. До квітня 1648 р. він знаходився на Січі і готував сили для визвольного походу на Україну. (Сергієнко Г.Я. Історична роль Богдана Хмельницького в підготовці повстання, керівництві визвольною війною українського народу і здійсненні возз'єднання України з Росією // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. — К., 1986. — С.85—106).
 14. *Самовидець* — анонімний автор козацько-старшинського літопису, де описані події 1648—1702 рр. Головну увагу приділено визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднанню України з Росією. За його свідченням, "...по усій Украине увесь народ а охотою тое учинил... и немалая радость межи народом стала". Відображуючи інтереси старшини, літописець негативно ставився до антифеодальної боротьби селян, міщан і козацької сіроми. Позитивно оцінював Запорозьку Січ, боротьбу козацтва проти орд Кримського ханства і Туреччини, військ Речі Посполитої. {Літопис Самовидця. — К., 1971. — 206с.}.
 15. *Велично Самійло Васильович* (1670 — близько 1728) — український козацько-старшинський літописець, вихованець Київської академії, канцелярист Генеральної військової канцелярії. Автор чотиритомної "Летописи событий в Юго-Западной России в XVII веке" (вперше видана у Києві в 1848—1864рр.), що ґрунтується на польських хроніках, щоденниках, документах. У книзі приділяється увага походженню козацтва і Запорозької Січі, створенню реєстрового козацького війська, селянсько-козацьким повстанням проти Речі Посполитої. Найважливішою частиною літопису є "Сказание о войне казацкой с поляками через Зиновия Богдана Хмельницкого гетмана войск Запорожских в осми летах точившейся". Захищав інтереси козацької старшини. До антифеодальної боротьби народних мас ставився неохоче. Прихильник об'єднання України з Росією і сильної державної влади.

16. *Около этого же времени, а именно в 1657 году, впервые становится известным и термин запорожский "Кош".* — На думку В. О. Голобуцького, слово "Кіш" вперше зустрічається у творі польського хроніста Мартина Бельського "Хроніка польська" (1597): на дніпровському о. Томаківка існували сильна козацька фортеця і гарнізон козаків ("na koszeniu"), який мав гармати і човни. {Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. — С.6).
17. *Багрянородний Константин (905—959) — імператор Візантії, автор праць "Про управління державою", "Про церемонії" та ін.* Перша з них містить відомості про життя слов'ян, походи князівських дружин Київської Русі на Балкани, побут, звичаї, вірування, озброєння і військове мистецтво русів, їх боротьбу проти печенігів, взаємовідносини Київської Русі та Візантії, використання водного шляху по Дніпру ("із варяг у греки"), економічне і політичне життя на Русі.
18. *...на острове Хортице съезжались все главные русские князья и их пособники, когда в 1224 году отправлялись на первую битву против татар, к речке Калке...* — Перша велика битва об'єднаних військових дружин Київського, Галицького, Волинського, Чернігівського, Путивльського, Смоленського, Курського і Трубчевського князівств та їх союзників — половецьких військ з головними силами монголо-татарських завойовників відбулася 31 травня (за іншими даними, — 16 червня) 1223 р. на берегах р. Калки (тепер Кальчик — притока р. Кальміус на території сучасної Донецької області). Руські й половецькі війська завдали ворогам значних втрат, але через незгоди і роз'єднаність дій, втечу половців з поля битви зазнали тяжкої поразки. Д.І.Яворницький приводить неточну дату битви на р. Калці.
19. *Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич) (рік народження невідомий — 1622) — гетьман реєстрових козаків, полководець і дипломат, вихованець Острозької школи, виходець з української шляхти.* Очолював козацьке військо в походах на Молдавію, Лівонію, Туреччину і Кримське ханство, проводив угодовську політику по відношенню до Речі Посполитої. Разом з тим його посольство в Москву (1620) просило царський уряд прийняти козаків на службу. Проявляв турботу про розвиток української культури, разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства, сприяв відновленню на Україні православної церковної ієрархії (Київської митрополії), ліквідованої після укладення Брестської церковної унії (1596). У Хотинській війні (1620—1621) П.Сагайдачний очолював 40-тисячне козацьке військо і сприяв перемозі армії Речі Посполитої над турецькими і татарськими військами. Помер від рани, одержаної в битві під Хотиним. (Гуслистый К. Петро Конашевич Сагайдачний // Укр. іст. журн. — 1972. — № 4. — С.123—126).
20. *...козацкий предводитель Яков Шах, известный сподвижник Ивана Подковы...* — Іван Підкова (рік народження невідомий — 1578) — молдаванин, запорозький козак. При підтримці молдавських і запорозьких загонів, селян, міщан, дрібних і середніх феодалів оволодів Яссами і став господарем Молдавії (1577—1578). Однак об'єднані військові сили Туреччини і молдавських бояр змусили Івана Підкову та його козаків відступити з Молдавії. За рішенням сейму Речі Посполитої Іван Підкова схоплений брацлавським воєводою у Немирові і страчений у Львові 16 червня 1578 р. Мартин Бельський у "Хроніці польській" згадує козацького ватажка Якова Шаха, який зі своїми козаками перебував на службі у київського воєводи князя Костянтина Острозького. Загін козаків на чолі з Я. Шахом брав участь у поході в Молдавію на боці Івана Підкови.
21. *...автора лубочной "Истории Малороссии" Суворова.* — Мова йде про книгу "История Малороссии в рассказах, в трех частях. Составитель Суворов. Часть 1-я. От основания Киевского княжества до освобождения Украины Богданом Хмельницким от польского ига". — М., 1874. — 105с. У першому виданні першого тому "Истории запорожских козаков" Д.І.Яворницьким помилково названий інший упорядник — Семенов. Популярна книга Суворова викликала певний інтерес читачів до історії України.
22. *Падалка Лев Васильович (1859—1922) — український історик, автор ряду праць з історії козацтва: "Карта казацких полков на Полтавской территории" (1914), "К вопросу о*

- существовании Запорожской Сечи в первые часы запорожского казачества" (1894), "Происхождение запорожского казачества" (1884).
23. *Максимович Михайло Олександрович* (1804—1873)—видатний український вчений-природознавець, історик, філолог, фольклорист і етнограф. Досліджував історію козацтва і Запорозької Січі на основі глибокого вивчення джерел, автор праць: "Исторические письма о казаках Приднепровских", "Сказание о гетмане Петре Сагайдачном", "Заметки о казацких гетманах", "Воспоминание о Богдане Хмельницком", "Письма о Богдане Хмельницком", "О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке. (Письмо к М.А.Гравовскому)" (опубліковані у книзі: Максимович М. А. Соб. соч. — Киев, 1876 — Т.1). Однак автор підносив роль козацтва в історії України і вважав його (а не селянство) головною рушійною силою визвольної війни українського народу. Позитивно оцінив діяльність Богдана Хмельницького і возз'єднання України з Росією, відстоював термін "возз'єднання". Його погляди на історичне значення Запорозької Січі як форпоста і оплота боротьби українського народу за своє національне визволення і збереження народності та самобутньої культури були прогресивними. (Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича. — Киев, 1986. — С.196—235).
24. *Костомаров Микола Іванович* (1817—1885)— український та російський історик, етнограф і письменник, професор. Досліджував історію козацтва і Запорозької Січі у працях "Иван Свирговский — украинский гетман XVI ст." (1855), "Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России" (1857), "Гетманство Виговского (1862), "Гетманство Юрия Хмельницкого" (1872), "Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича" (1882), "Мазепа" (1882), "Мазепинцы" (1884). Розглядав козацтво як значну суспільну силу, породження народної стихії. На його думку, Запорозька Січ заснована козацькою сіромою. Козацтво прагнуло ліквідувати основи шляхетського ладу і являло собою своєрідне військове братство. (Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова. (Критический очерк). — Киев, 1984. — 190 с.).
25. *Антонович Володимир Боніфатійович* (1834—1908) — український історик, археолог, етнограф, археограф. Досліджував історію українського козацтва і Запорозької Січі у працях "Исследование о казачестве по актам с 1500 по 1648" (1863), "Коротка історія козащини" (1912), "Бесіди про часи козацькі на Україні" (1897). У своїх працях висував ідею про "недержавну роль" українського народу. Прояви "демократизму" він вбачав у суспільній організації козацтва і Запорозької Січі.
26. *Скалькоуський Аполлон Олександрович* (1808—1898) — російський і український історик, економіст, етнограф. Головна його праця з історії козацтва — "История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского" (1841, ч.1—3). Запорозьку Січ розглядав як общину, подібну до західноєвропейських військових чернечих орденів, підкреслював рівність серед козаків, головною справою яких вважав боротьбу за православну церкву проти її противників. Історик затушовував соціальні суперечності між козацтвом і старшиною, вважав козацтво негативним явищем в історії України, таврував гайдамацтво у творі "Наезди гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733—1768" (1845). У вірші "Холодний Яр" Т.Г.Шевченко дав різку відсіч йому як фальсифікатору, який називав народних месників-гайдамаків "розбійниками" та "зłodіями". Д.І.Яворницький використав багатий фактичний матеріал праць А.О.Скальковського.
27. *Брюховецький Іван Мартинович* (рік народження невідомий — 1668) — кошовий отаман Запорозької Січі (1662), гетьман Лівобережної України (1663—1668). Обраний гетьманом на Чорній раді (1663) під Ніжином при підтримці рядового козацтва Лівобережжя і Правобережжя. Однак проводив політику в інтересах старшини і шляхти. Підписав Московські статті (1665), що посилили позиції царизму на Україні. Це викликало незадоволення народних мас. Тоді І. Брюховецький почав переговори з турецьким султаном про перехід України у протекторат Туреччини. У відповідь у козацькому війську влітку 1668 р. спалахнуло повстання, під час якого гетьман та його прибічники були вбиті.

28. *Видимо, эту самую Чортотмыцкую Сич посетили в 1682 году московские послы, дьяк Никита Мойсеевич Зотов и стольник Василий Михайлович Тяпкин, когда ехали в Крым для заключения бахчисарайского мира с татарами и турками...* — Мова йде про укладення Бахчисарайського мирного договору Росії з Туреччиною і Кримським ханством про двадцятирічне перемир'я (13 січня 1681). Договір визнавав возз'єднання з Росією Лівобережної України і Києва з прилеглою територією, а також Запорожжя і Запорозької Січі. Дату відвідання Запорозької Січі російськими послами Д.І.Яворницький указує неточно.
29. *Потьомкін Григорій Олександрович (1739—1791)* — генерал-фельдмаршал, князь, фаворит Катерини II. Брав участь в російсько-турецькій війні (1768—1774), відзначав подвиги запорожців. Був прийнятий у козаки Запорозької Січі під іменем "Нечос". За приєднання Криму до Росії (1783) одержав титул "князь Тавричеський". Г.О.Потьомкін — один з ініціаторів ліквідації Запорозької Січі.
30. *Карл XII* — шведський король (1697—1718) і полководець. Під час Північної війни (1700—1721) шведська армія під його командуванням вторглася в Росію, Білорусію і на Україну (1708—1709). Армія Карла XII була розгромлена російськими військами і українськими козаками у Полтавській битві (27 червня 1709). Король утік у Туреччину, звідти повернувся у Швецію (1714). Загинув у Норвегії па час облоги однієї з фортець.
31. *Полтавська битва* між російськими і шведськими військами (27 червня 1709), яка відбулася поблизу Будищенського і Яковецького лісів під українським полковим містом Полтавою, завершилась повним розгромом 30-тисячної армії Карла XII (Петро I мав 42-тисячну армію). Рештки шведської армії (16 тис. чоловік), які втікали до Дніпра, здались переможцям під Переволочною. Карлу XII, Івану Мазепі та Костю Гордієнку вдалось переправитися через Дніпро і втекти у турецькі володіння (м. Бендери у Молдавії)
32. *Мініх Бурхард-Христоф (1683—1767)* — граф, фельдмаршал, виходець з Німеччини. У 1721 р. приїхав до Росії і поступив на царську службу (будував дороги, обвідний канал біля Неви, Ладозький канал, фортифікаційні споруди, при цариці Анні — президент військової колегії, голова комісії військових справ, заснував сухопутний кадетський корпус (1731), командує російськими військами в Польщі, в російсько-турецькій війні, здійснив похід у Крим (1736) і оволодів Бахчисараєм, взяв Очаків, Хотин, завдав поразки туркам у битві при Ставучанах (1739). У ці ж роки наказав побудувати укріплення на о. Велика Хортиця. Після воцаріння Єлизавети Петрівни (1741) засланий у Пелім, звідки повернутий Петром III, При Катерині II — начальник над портами (Регервік, Ревель, Нарва, Кронштадт) і Ладозьким каналом.
33. *...запорожцы посланы были в Польшу для поимки гайдамак...* — За наказом царського уряду старшина Коша Запорозької Січі неодноразове направляла загони запорожців на Правобережну Україну для захоплення гайдамаків-повстанців, що боролися проти шляхти. В гайдамацькому русі брали участь і запорозькі козаки.
34. *...намогильный камень над могилой знаменитого кошевого отамана Ивана Дмитриевича Сирка, умершего в 1680 году...* — Кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко похований на березі Дніпра поблизу с. Капулівка (нині Нікопольський район Дніпропетровської області). На його могилі козаками встановлений камінь-пам'ятник з написом: "Року божого 1680 мая 4 преставился раб бож Іоан Сирько Дмитрови атаман кошовий войска запорожского за его ц [арского] и п[ресветлого] в[еличества] Феодора Алексеича. Памят праведнаго со похвалами". Тут помилка: Іван Сірко, за свідченням документів, помер 1 серпня 1680 р. і похований наступного дня з великими почестями. У зв'язку з загрозою знищення місця поховання І.Д.Сірка водами Каховського водосховища у 1967 р. останки кошового отамана перенесені на високий пагорб, віддалений від берега Дніпра, і там перепоховані. На могилі встановлено той же камінь-пам'ятник, (Эварницкий И.Д. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков. — Спб., 1894. — С.137,138,142,143)
35. Д.І.Яворницький дає дві різні дати смерті запорозького козака Данила Борисенка: 4 травня

1729р. і 4 березня 1709р. Уточнити цю дату немає можливості, бо дерев'яний хрест з написом не зберігся.

36. *Гордієнко Костянтин* (Гординський, Головок, на прізвисько Кріт) — кошовий отаман Запорозької Січі (1701—1709). З загоном запорожців прибув до І.Мазепи в Диканьку, а потім присягнув шведському королю Карлу XII у Великих Будищах. Після Полтавської битви К.Гордієнко, І.Мазепа та Карл XII з загоном шведів і козаків втекли у Бендери (Молдавія). Разом з Пилипом Орликом К. Гордієнко брав участь у поході на Правобережжя під Білу Церкву (1711). Після Прутського миру Росії і Туреччини (1711) К.Гордієнко перейшов у Олешківську Січ, де перешкоджав поверненню козаків до Росії. Помер там же у 1733 р.

Состав, основание и число славного запорожского низового товариства

1. *Собеский Яків* (1588—1646) — польський мемуарист, батько короля Яна III, магнат, учасник Хотинської війни (1620—1621). Я.Собеский склав польською мовою "Діаріуш Хотинського походу". Автор твору в трьох книгах "Коментарі про Хотинську війну" (1846) латинською мовою. Його твори містять відомості про військову доблесть українських козаків у Хотинській битві, а також характеризують гетьмана П. Сагайдачного як мудрого і талановитого полководця.
2. *...главным началом, легшим в основание строя всей общины низовых казаков. Эти начала — свобода, равноправность, братство, товарищество, православная вера, безженность, борьба с неверными, освобождение из плена христианских невольников и защита слабых против сильных...* — Всі перелічені Д.І.Яворницьким "засади" в запорозькій "общині" мали місце, однак автор не враховував існування соціальної диференціації козацтва і всього населення Запорозжжя. Подібні узагальнення привели його до ідеалізації суспільних відносин і діяльності запорожців. Майнова нерівність і соціальне розшарування запорожців, поява старшини і заможних козаків, з одного боку, та бідноти (голоти, сіроми)— з другого, досить негативно позначились на стосунках у козацькій громаді Запорозької Січі, робили ілюзорними поняття свободи, рівноправності, братства в житті запорозького козацтва. Рядове козацтво постійно боролось за їх дотримання, що призводило до загострення стосунків із старшиною.
3. *В основе порядков запорожского "уложения" лежала община, громада, мир, товарищество.* — Запорозька Січ справді являла суспільну організацію, де існували традиційні соціальні порядки общинного характеру. Однак необхідно відзначити, що вони були феодальними за змістом і засновувались на майновій нерівності старшини і козаків, соціальній диференціації рядового козацтва.
4. *...как решают в свободное время свои дела свободные граждане швейцарских кантонов или американских штатов.* — Порівнюючи феодальнореспубліканські порядки Запорозької Січі з буржуазно-республіканськими порядками в Швейцарії і США, Д.І.Яворницький дещо ідеалізує їх і розглядає переважно зовнішню сторону схожості. В Запорозькій Січі не було кріпацтва, але існували різноманітні форми феодальної залежності козаків від старшини та адміністрації Коша.
5. *Запорожская община доходила до полного идеала равенства, неведомого ни в древнем мире, ни в средних, ни в новых веках...* — Тут явно ідеалізовано соціальні відносини у Запорозькій Січі. Разом з тим Д.І.Яворницький на інших сторінках пише про нерівність у запорозькому низовому війську, яке розділялось на старшину, юних молодиків, що тільки-но готувалися зробитися справжніми козаками, січову масу, так звану сіромашню, простонароддя, чернь і запорозьке "поспільство, жившее вне Сичи, по зимовникам". До складу війська не входили "наймити", або "аргати" (робітники, що наймалися до старшини на тимчасову роботу за плату). Тому "повного ідеалу рівності" у Запорозжжі не існувало.
6. *...грабежей запорожцев...* — Під час антифеодальних повстань запорожці громили маєтки

феодалів. Ці акції в офіційних документах того часу кваліфікувались як "грабунки".

7. *Ейлер Христофор* (1743—1812) — астроном, генерал-майор російської армії, син академіка Леонарда Ейлера (математик, механік, фізик). Керівник астрономічно-геодезичної експедиції на півдні України, що мала своєю метою картографування території Запорозжя. Запорозжці на знак поваги до вченого прийняли його в число почесних товаришів Кушівського куреня Запорозької Січі (1770).
8. *Текелі Петро Аврамович* (1720—1793) — дворянин, російський військовий діяч, генерал-аншеф. В 1747р. із Сербії переселився в Росію і вступив на військову службу. Брав участь у Семирічній (1756—1763) та російсько-турецькій (1768—1774) війнах. П.А.Текелі командував російськими військами, які за наказом царського уряду 4—5 червня 1775 р. зайняли укріплення Запорозької Січі. Нова Січ була зруйнована, гармати, клейноди, цінності та архів вивезені.

Войсковое и территориальное деление Запорозжя

1. *Мацейовський Вацлав Олександр* (1793—1883) — польський історик культури, права і літератури, професор Варшавського університету дослідник звичаєвого права у слов'янських народів, у тому числі і козацтва Запорозької Січі. Автор книг "Історія слов'янського законодавства" (1832—1835. - Т.1—4), "Польща і Русь до першої половини XVII ст. відносно звичаїв і вдачі" (1842. — Т.1—4), "Первісна історія Польщі і Литви" (1846).
2. *...при гетмане Евстафии Рожинском, т. е. в первой половине XVI столетия (1514—1534).* — У "Літопису Григорія Грабянки" є твердження про те, що магнат Предслав Ланцкоронський, князь Дмитро Вишневецький і Євстафій Ружинський "не возгнушались быть гетманами" над запорозькими козаками. Однак це документально не підтверджене. Виходець із литовського князівського роду, Є. Ружинський служив намісником воєводи у Києві (1575—1581), а його син Михайло деякий час був гетьманом реєстрового козацтва (1585). Наведені Д.І.Яворницьким відомості про Є.Ружинського не підтверджуються (Голобуцкий В.А. Запорожское казачество.— С. 64—99)

Войсковые, куренные и паланочные рады запорожских козаков

1. У дореволюційній літературі "сіромашнею" презирливо називалась найбільш частина козацтва Запорозької Січі.

Административные и судебные власти в запорожском ннзовом войске

1. *Жизнь кошевого атамана, как и прочих старшин, нисколько не отличались от жизни остальных козаков...* — Тут дещо ідеалізовано соціальне становище та рівність старшини і козаків. Разом з тим автор неодноразово підкреслює різницю у їх майновому становищі, володіння кошовим отаманом і старшиною значними багатствами (зимівники, земельні угіддя, наявність худоби і коней, пасік і т.ін.).
2. *Головатий Антон Андрійович* (рік народження невідомий — 1797). В Новій Січі обирався на старшинські посади, згодом був писарем військової канцелярії, мав значні земельні володіння. Після ліквідації Запорозької Січі (1775) одержав від царського уряду військове звання капітана та грамоту на землі. За дорученням царського уряду брав участь у формуванні Війська вірних козаків, перейменованого в Чорноморське козацьке військо (1788). Обирався суддею та кошовим отаманом. В російсько-турецькій війні (1787—1791) командував флотилією та загоном козаків. В персидському поході російської армії (1796—1797) брали участь і чорноморські козаки на чолі з А.А.Головатим. Його ім'я згадує у творах та листах Т.Г.Шевченко.

Суды, наказания и казни у запорожских козаков

1. *...перед судьями были, одинаково равны и простой козак и значный товарищ...* — За традиційним звичаєвим правом прості козаки і старшина вважались рівними, але насправді останні домагались для себе вигідних рішень кошового чи паланочних судів. Формальна рівноправність не відповідала фактичній нерівності бідних і багатих козаків у судах.

Одежда у запорожских козаков

1. *Дельбурк* — французький мандрівник, який побував у Польщі і на Україні за часів правління короля Яна Собеського (1674—1696). Автор "Історії Польщі в секретних мемуарах короля Яна Собеського" (1699), де описане життя рядових козаків на Україні.
2. *Лук'янов Іван* — російський священик, який у 1701—1702 рр. мандрував з Москви в Єрусалим (Палестина) через Україну. Побував у Фастові (лютий 1702) і описав у подорожніх записках "Путешествие в святую землю Иоанна Лукьянова" (опубліковано в журналі "Русский архив". — 1863. — № 5—6) місто та його жителів — козацький полк Семена Палія: укріплення, звичаї, озброєння та одяг козаків.
3. *Палій Семен Пилипович* (рік народження невідомий — 1710) — фастівський (1683—1704), потім білоцерківський (1709—1710) полковник, очолював визвольну боротьбу народних мас Правобережної України проти панування Речі Посполитої, домагався возз'єднання українських земель з Росією. Виходець з м. Борзнь (Чернігівщина), справжнє прізвище Гурко. Кілька років перебував у Запорозькій Січі, де і одержав прізвисько Палій. Відзначився своїми подвигами у боротьбі проти агресії кримських і турецьких феодалів. Очолював козацький загін у Віденській битві проти турецьких військ (1683), в наступні роки водив полки правобережних і лівобережних козаків на татарські і турецькі фортеці (Казикермен, Тягинь, Очаків, в Буджак та ін.). За доносом І.Мазепи засланий до Сибіру (1705). Після повернення із заслання (1709) брав участь у Полтавській битві.
4. *Зув Василь Федорович* (1754—1794) — академік Петербурзької академії наук, природодослідник, закінчив академічну гімназію та університет, продовжував навчання у Лейдені та Страсбурзі. Брав участь в ряді експедицій на Урал та в Сибір. В 1781—1782 рр. досліджував Північне Причорномор'я (територію між Бугом та Дніпром, яку було повернуто Росії після російсько-турецької війни (1768—1774). Автор книги "Путешественные записки от СПб. до Херсона в 1781 и 1782г." (1787), в якій описано запорозький край.
5. *Наїма Мустафа* (близько 1652—1716) — перший офіційний літописець Туреччини, написав твір "Історія Наїми" {1735}, що охоплює історію Туреччини з 1591 по 1659 р. В книзі згадуються Україна та запорозькі козаки.

Вооружение у запорожских козаков

1. *Вся жизнь запорожских козаков состояла в борьбе с поляками, турками, отчасти с волохами и москалями.* — Тут спосіб життя запорозьких козаків подано односторонньо. Адже автор в інших місцях свого твору пише, що вони займалися землеробством, тваринництвом, ремеслами та промислами. Разом з тим запорожці воювали не проти народів, а проти польських, турецьких та татарських феодалів, які проводили агресивну політику на Україні, підтримували молдавський народ в його визвольній боротьбі проти турецького панування, брали активну участь у селянських війнах Росії під керівництвом І.І.Болотникова, С.Т.Разіна, К.О.Булавіна, О.І.Пугачова.
2. *В 1586 году первый воеждь, поднявший козаков против поляков, Криштоф Косинский, победив панов под Белою Церковью, Киевом и другими городами, забрал у побежденных порох, арматы и другое оружие.* — Косинський Криштоф (рік народження невідомий — 1593) — походив з польської шляхти, гетьман українського реєстрового козацтва, один із

старшин Запорозької Січі 80-х — початку 90-х років XVI ст. Очолив перше велике селянсько-козацьке повстання на Україні проти панування Речі Посполитої (1591—1593). Повстанці завдали поразки польсько-шляхетським військам під Білою Церквою та Костянтиновим (нині Старокостянтинів Хмельницької області), звільнили Білу Церкву, Богуслав, Трипілля, Переяслав та інші міста, підтримували зв'язок з урядом Російської держави і мали намір об'єднати Україну з Росією. В боях під П'яткою (нині село Чуднівського району Житомирської області) (січень 1593) та Черкасами (травень 1593) повстанці зазнали поразки. К.Косинський загинув у бою (за іншими свідченнями, його вбито під час переговорів з польсько-шляхетським командуванням в Черкасах). Дата початку повстання у Д.І.Яворницького помилкова. (Гуслистый К.Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. К., 1941. — С.54—58).

3. *Виговський Іван Остапович* (рік народження невідомий — 1664) український шляхтич, генеральний писар козацького війська часів Богдана Хмельницького (1648—1657), гетьман України (1657—1659), прихильник Речі Посполитої. Жорстоко придушив повстання під керівництвом полтавського полковника Мартина Пушкаря та кошового отамана Запорозької Січі Якова Барабаша, спалив Полтаву, віддав Полтавщину на розграбування своїй союзниці — 40-тисячній татарській орді, підписав з урядом Речі Посполитої Гадяцький трактат (1658), згідно якого на Україні відновлювалось польсько-шляхетське панування. Рішучу боротьбу проти І.Виговського та його прихильників очолили полковники Іван Богун, Іван Іскра, Іван Сербин, Іван Безпалій, Іван Донець, кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко. Акція І.Виговського не вдалася: він втік до Польщі, став там сенатором та київським воєводою, але згодом його звинуватили у зраді і за вироком військового суду розстріляли. (Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережжі і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. — К., 1960. — С.136—186).
4. *Сомко Яким Семенович* (рік народження невідомий — 1663) — виходець із міщан міста Переяслава, брат першої дружини Богдана Хмельницького Ганни, прилуцький полковник в роки визвольної війни, наказний гетьман України (1660—1663), виразник інтересів старшинської верхівки. Відстоював возз'єднання України з Росією, очолював козацьке військо в війні проти польсько-шляхетських загарбників та їх союзників — кримських феодалів (1660—1662). На Чорній раді під Ніжином (1663) домагався гетьманської булави. Звинуваченого у зраді Я.Сомка за вироком суду було страчено в Борзні. (Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. — С.187—243).
5. *Ян III Собеський* (1629—1696) — король Речі Посполитої (1674—1696) і відомий полководець, учасник Зборівської (1649) та Берестецької (1651) битв проти селянсько-козацької армії Богдана Хмельницького. Прославився як керівник об'єднаних військ Польщі, Австрії, Німеччини, України в битві з турецькими та татарськими ордами під Віднем (1683), де Туреччина зазнала поразки, її загарбницькій політиці в Європі було дано рішучу відсіч. В битві українське козацьке військо очолив полковник Семен Палій. Ян III Собеський сприяв підписанню Московського трактату про "вічний мир" Речі Посполитої і Росії (1686).
6. ... в 1648 году в Запорожскую Сичь на Микитином-Роге прибил Богдан Хмельницкий с сином Тимофеем... — В кінці грудня 1647 р. Богдан Хмельницький із старшим сином Тимофієм у супроводі загону старшин та козаків (300—500 чоловік) відправився на Запорожжя для того, щоб у майбутній війні заручитися підтримкою низового козацтва Запорозької Січі, яка знаходилася в урочищі Базавлук (поблизу переправи через Дніпро біля Микитиноного Рогу). Загін Богдана Хмельницького розташувався на дніпровському острові Буцькому (Бучки) поблизу Запорозької Січі. Там козаки звели укріплення, викопали рів і поставили дерев'яні палісади, за якими можна було оборонятись у випадку можливого наступу польсько-шляхетських військ. 21 січня загін захопив укріплення Січі, вигнавши польсько-шляхетську залогу. Черкаський полк реєстрових козаків, який знаходився в Січі, приєднався до

- повстанців. На загальній раді (30 січня 1648) Богдана Хмельницького козаки обрали гетьманом України. Він очолив війну українського народу проти панування Речі Посполитої. (Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С.120—122).
7. *Лукомський Степан (Стефан) Васильович* (1701 — близько 1779) — український історик, письменник та перекладач. Освіту одержав у Київській академії, служив канцеляристом Генеральної військової канцелярії, сотником в козацьких полках Лівобережжя. Укладач хроніки з історії України XIV—XVI ст. — "Собрание историческое" (1770), переклав на українську мову видані в Замості (1638—1639) два "Щоденника" польського мемуариста Симеона Окозького (про події на Україні 1638р.) та твір польського дипломата і хроніста Матвія Патлевського (1776) "Розповідь про битви між поляками і турками 1620—1621 рр." (1622). Переклади вперше було опубліковано в додатку до "Летописи Самуила Величка" (1864. — Т.4).
 8. *Марко Поло* (1254—1324) — італійський мандрівник і письменник. Подорожував через Східну Європу та Центральну Азію в Китай (1254—1269), побував в Золотій Орді та її столиці Сарай на Нижній Волзі. Автор "Книги Марко Поло" (1298).
 9. *Разін Степан Тимофійович* (близько 1636—1671) — отаман донського козацтва, керівник другої селянської війни в Росії (1667—1671), виходець із заможної козацької сім'ї. В 1662—1663 рр. очолив походи донських козаків, а також загони їх союзників — запорожців та калмиків — на Кримське ханство. В 1667 р. організував походи повстанських загонів козацької та селянської бідноти проти феодалів на Волгу і Яїк, а в 1668—1669рр. — в Персію (Іран). Селянська війна в Росії під керівництвом Степана Разіна справила помітний вплив на розвиток антифеодальних рухів на Слобідській та Лівобережній Україні, а також на Запорозжжі. Степан Разін страчений на Лобному місці на Красній площі в Москві 16 червня 1671 р. Слово "воровских" (про козаків) Д.І.Яворницький бере в лапки, бо воно належало царським чиновникам. (Стецюк К.І. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. — К., 1947).
 10. *Зеделлер Логин Іванович* (1791—1852) — генерал-лейтенант російської армії, воєнний історик, учасник Лейпцігської битви (1813) та придушення польського повстання (1831). Склавав "Журнал похода 1813г." та "Обозрение истории военного искусства", "Военно-энциклопедический лексикон" (1837—1851).
 11. *Мурзакевич Микола Никифорович* (1806—1883) — український історик і археолог, виходець із духовенства. Освіту одержав у Московському університеті, був професором та ректором Рішельєвського ліцею в Одесі. брав участь у створенні Одеського товариства історії та старожитностей, став його секретарем, а потім віце-президентом, буй директором Одеського археологічного музею, керував археологічними розкопками в Північному Причорномор'ї та Криму.
 12. *Сигізмунд III Ваза* — король Речі Посполитої (1587—1632). Залучив 40-тисячне військо на чолі з П.Сагайдачним до участі в Хотинській війні (1620—1621). Разом з тим Річ Посполита жорстоко придушувала селянсько-козацькі повстання кінця XVI — першої половини XVII ст., проводила політику гноблення, колонізації населення України та Білорусії. За Сигізмунда III було укладено Брестську церковну унію (1596).
 13. *...смутное время...* — У творі М.І.Костомарова "Смутное время в Московском государстве" "смутное время" визначається приблизно 1604—1613рр., коли відбулося вторгнення в межі Росії польських інтервентів та царювання І і ІІ Лжедмитріїв. Воно закінчилося після вигнання інтервентів та обрання царем Михайла Романова на Земському соборі в Москві (січень 1613).
 14. *Свирговський (Сверчовский) Іван* — козацький гетьман на Україні початку 70-х років XVI ст., учасник визвольної боротьби молдавського народу проти турецького іґа. Молдавський господар Іон Вода Лютий на початку 1574 р. звернувся до козаків Запорозької Січі з проханням допомогти повсталому народу Молдавії в його боротьбі проти панування султанської Туреччини. В Молдавію відправився загін із 1200 козаків на чолі з гетьманом

Іваном Свирговським. Об'єднані молдавські та козацькі сили розгромили турецьке військо під Фокшанами, звільнили столицю Валахії Бухарест, м. Бреїла на Дунаї, оволоділи фортецею Бендери. Але під час битви під Кагулом (10 червня 1574) через зраду командуючого молдавською кіннотою військо зазнало поразки. Після поранення Іван Свирговський потрапив в полон до ворогів і був страчений в Стамбулі (Романець О.С. Джерела братерства. — Львів, 1971).

15. *Сакович Касіян* (близько 1578—1674) український письменник-полеміст, педагог, церковний діяч, виходець з духовенства. Освіту одержав у Краківській та Замойській академіях (Польща), був ректором Київської братської школи (1620—1624), автор панегіричного вірша "Верше на жалостный погреб... Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана войска запорожского" (1622). Залишивши ректорство, К.Сакович перейшов в уніатство, був ігуменом базиліанського монастиря в Дубно (1625—1639), потім прийняв католицизм (1641), писав полемічно-богословські твори.
16. *Крюйс Корнелій Іванович* (1657—1727)— виходець з Голландії, адмірал. На запрошення Петра I прибув на службу в Росію (1717), брав участь в Північній війні (1700—1721) в складі російського флоту, віце-президент Адміралтейської колегії (1719).
17. *...во время чигиринских войн...* — Мова йде про російсько-турецьку війну (1677—1681), головними подіями якої є два походи турецько-татарського війська на Правобережну Україну та облога ними в 1677—1678 рр. міста-фортеці Чигирин, де знаходився сильний гарнізон російських та козацьких військ. Чигирин був зруйнований. Під час облоги ворожі сили зазнали значних втрат. Російське військо під командуванням воєводи Г.Г.Ромодановського та козацькі полки гетьмана І.С.Самойловича завдали армії візира Кара-Мустафи ряд поразок і змусили відступити з України. Під час Чигиринських походів запорожці на чолі з кошовим отаманом Івачом Сіркою здійснювали напади на турецькі тили і комунікації, сприяли відбиттю ворожої навали.

Запорожскне войсковые клейноды

1. *Клейноды* (корогва — прапор, бунчук, булава, печатка, литаври)— атрибути влади козацької старшини. Традиційно Кошу Запорозької Січі клейноди вручали польські королі та російські царі в знак визнання та оцінки служби запорожців Речі Посполитій чи Росії. Вручення клейнодів не перешкодило Петру I навесні 1709 р. дати наказ своїм військам про зруйнування Запорозької Січі.
2. *...запорожцы были пожалованы войсковыми клейнодами..* В 1736р. клейноди жалувала імператриця Анна Іоаннівна, а в 1743р. — Єлизавета Петрівна. В першому випадку це було пов'язане з відновленням Запорозької Січі в межах Росії під назвою Нова Січ (1734) на р. Підпільній (притока Дніпра). В другому — після вступу на престол Єлизавети (1741). В обох випадках жалування клейнодів Війську Запорозькому диктувалося необхідністю використання козаків для зміцнення південних кордонів та відсічі агресії Кримського ханства і султанської Туреччини.
3. *...запорожцам, жившим на Дунаевце, под верховенством турок...* — Після ліквідації Запорозької Січі (1775) частина запорожських козаків та посполитих селян переселилась на Дунай, в межі володінь Туреччини. На правому березі Дунаю навпроти сучасного міста Вилково Одеської області вони заснували так звану Задунайську Січ (нині територія Румунії). Там українські козаки і селяни займалися риболовством, скотарством, виноградарством і землеробством, промислами та ремеслами. Останнім кошовим отаманом Задунайської Січі був Йосип Михайлович Гладкий (1789—1866). Турецька влада пригнічувала жителів і козаків Задунайської Січі. На початку російсько-турецької війни (1828—1829) 1500 задунайських козаків на чолі з Гладким під Ізмаїлом перейшли на бік російських військ. За це турки жорстоко розправились з рештою козаків, знищили Задунайську Січ. Задунайці переселились на берег Азовського моря і започаткували

Азовське козацьке військо. Д.І.Яворницький помилково називає Дунай Дунаєвцем.

4. ...с 1722 по 1787 год, т.е. до упразднения Малороссийской коллегии... — Малоросійська колегія — орган російської держави для управління Лівобережною Україною (замість Малоросійського приказу), який знаходився в тогочасній столиці Лівобережжя — Глухові. Першу Малоросійську колегію (1722—1727) очолював президент, бригадир С.Л.Вельямінов, а другу (1764—1786) — генерал-фельдмаршал П.О.Румянцев. Малоросійська колегія проводила політику обмеження місцевого самоуправління, встановленого після Переяславської ради (1654) та возз'єднання України з Росією. Д.І.Яворницький наводить невірну дату скасування другої Малоросійської колегії (царський указ від 20 серпня 1786р.) (Государственные учреждения России в XVIII веке (Законодательные материалы). — М., 1960)

Характеристика запорожского козака

1. *Окольський Шимон (Симеон) (1580—1653)* — домініканський монах, польсько-шляхетський хроніст та мемуарист. Брав участь в придушенні селянсько-козацьких повстань па Україні під керівництвом гетьмана Павла Бута (Павлюка) та Якова Острянина, полковників Карпа Скидана та Дмитра Гуні (1637—1638). Залишив щоденники, опубліковані в Замості (Польща) в 1638 та 1638 рр., з детальними описами битв польсько-шляхетських каральних військ з повстанцями під Кумейками, Лубнами, Говтвою, облоги їх табору на р. Старці. Щоденники С.Окольського перекладали на українську мову, а літописці-історики Самійло Величко та Степан Лукомський публікували ці щоденники в своїх творах. {Дневник Симеона Окольского // Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси.— Киев, 1896. — Вып.2).
2. *...жидам иногда таки приходилось от запорожцев.* — Мова йде про ті особи єврейської національності, які експлуатували селян, міщан та рядових козаків, наживались на оренді, позиках тощо. В багатоетнічній за своїм складом Запорозькій Січі українські козаки терпимо відносились до представників інших національностей, їх мовам та релігії. Євреї не були виключенням. *Zyd* — в перекладі з польської мови — єврей.
3. *Козак не столько не боялся, а любил войну.* — Участь козаків у постійних війнах проти феодалів Литви, Речі Посполитої, Кримського ханства та султанської Туреччини була вимушеною. Жоден народ, в тому числі і український, ніколи не любив війну. Українські козаки захищали свій народ і свою країну в війнах, які можна вважати оборонними та справедливими. Навіть морські походи в Туреччину та сухопутні — в Кримське ханство були відповідною реакцією на агресивні дії турецьких та кримських загарбників.
4. *...они /козаки/ отличались легкомыслием и непостоянством...* — Таку думку про українських козаків Д.І.Яворницький міг запозичити із польсько-шляхетських хронік та документів. Вони намагались знеславити захисників українського народу, посіяти недовіру до них серед сусідніх держав. Але участь козаків в Хотинській (1621) та Віденській (1683) битвах на боці Речі Посполитої, де козаки проявили мужність та вірність союзницькому обов'язку, заперечує подібну думку Д.І.Яворницького.
5. *...запорожцы отличались своею беспечностью и ленью...* — Д.І.Яворницький, очевидно, перебільшує безтурботність та лінощі як характерні риси козаків. Він сам заперечує цю тезу в розділі "Сухопутні та морські походи запорозьких козаків", де мова йде про їх героїзм та безстрашність, зневагу до небезпеки, готовність пожертвувати життям заради загальної справи, а також в розділах "Хліборобство, скотарство, рибальство, звіроловство, городництво та садівництво у козаків", "Торгівля, промисли та ремесла у запорізьких козаків", де описується їх тяжка праця в різних господарських сферах.
6. *Большим недостатком запорожских козаков была также их страсть к спиртным напиткам...* — Дворянська та буржуазна історіографія, ґрунтуючись на польсько-шляхетських джерелах, піднімала на щит легенду про безпробудне пияцтво запорозьких

козаків. Д.І.Яворницький не уникнув цього впливу. Насправді козаки набагато менше бражничали, ніж польська шляхта та її жовніри (згадаємо хоча б Пилявецьку битву 1648р.). Вони мали і значно менше можливостей виробляти чи купувати горілку, ніж шляхта і магнати. Окремі історики Запорозької Січі, а слідом за ними і письменники для сенсації створювали образ козака напідпитку. Але ж саме в Запорозькій Січі існував жорстокий узаконений звичай — не вживати спиртних напоїв під час військових походів. За пияцтво, як і за зраду, передбачалася смертна кара. В жодній армії світу не було таких суворих звичаїв по відношенню до пияцтва, які існували у війську запорозьких козаків.

7. *Калнишевський (Калниця) Петро Іванович* (близько 1690—1803) — останній кошовий отаман Запорозької (Нової) Січі (1762, 1765—1775), виходець із української шляхти Лубенського полку. Належав до заможної старшинської верхівки, володів зимівниками, табунами коней та чередами худоби, займався промислами та торгівлею, експлуатував найманих робітників. П.І.Калнишевський підтримував заможну верхівку, обмежував діяльність козацької ради у справі виборності старшин. В російсько-турецькій війні (1768—1774) очолив запорозьке військо, показав себе талановитим полководцем. Після зруйнування Запорозької Січі (1775) П.І.Калнишевського було заслано на Соловецькі острови, а його маєтності конфісковано. У в'язниці Соловецького монастиря він провів 26 років (1776—1801). Після звільнення (1801) залишився до кінця свого життя в монастирі.

Домашня життя запорожских козаков в Сичи, зимовниках и бурдюгах

1. *...мальтийскими кавалерами...* — В 1530 р. на о. Мальта розташувався духовно-лицарський орден, члени якого називалися кавалерами. В дореволюційній літературі запорозькі козаки необгрунтоване уподібнювались мальтійським кавалерам.
2. *...военная добыча запорожских козаков делилась между всеми членами товарищества поровну, недвижимое имущество козаков в принципе составляло собственность всего войска...* — Беручи участь у багатьох війнах та походах, запорожці здобували немало трофеїв (зброю, коштовності, одяг, худобу, коней, гроші тощо), які підлягали розподілу. При цьому старшина одержувала значно більше, ніж рядові козаки. Січові укріплення та будівлі, а також земля на Запорожжі вважались загальновійськовою нерухомою власністю, якою розпоряджався Кіш (кошовий отаман, писар, суддя, осавул, обозний). Земля формально залишалась порозділеною, громадською, і користуватись нею формально міг кожний козак. За бажанням козаків Кіш виділяв їм землю для обробітку, а також сіножаті та випаси. Але цим переважно користувалися старшина та заможні козаки. Вони і влаштовували на відведених землях багатогалузеві прибуткові господарства — зимівники. (Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. — С.163—205).
3. *Багатство и роскошь у запорожских козаков, по справедливому замечанию историка Скальковского, выражалось тем, что у некоторых отдельных личностей, преимущественно войсковых старшин, имелись серебряные чарки, посудцы, хрустальные креденцы для водки, добываемые ими на войне или получаемые в подарок в столице.* — Як і А.О.Скальковський, Д.І.Яворницький не бачив соціального розшарування запорозьких козаків, намагався підкреслити їх майнову та правову рівність. Дослідник запорозького козацтва В.О.Голобуцький на основі багаточисельних джерел обгрунтовано показав розвиток феодальних відносин на Запорожжі, наростання класових суперечностей між старшиною, заможними козаками, з одного боку, та козацькою біднотою — з іншого. Досліджуючи соціально-економічну та політичну історію Нової Січі (1734—1775), він розкрив структуру феодальних господарств-зимівників старшин та заможних козаків, довів використання в них найманої робочої сили і виникнення кріпосницьких тенденцій, втягнення у ринкові відносини, зосередження в руках їх власників значних багатств. [Голобуцький В.А. Запорожское казачество. — С.109—126, 301—380).
4. *...постыльство. т. е. подданное сословие собственно сичевых козаков...* — На землях

Запорожжя (Вольностей) в період Нової Січі було засновано чимало поселень — слобід козаків та посполитих (переважно в північних паланках — Орельській, Самарській та Протовчанській). Деякі слободи мали укріплення для оборони від навали татарських феодалів. Населення кожної з них складалося з козацької та посполитої громад, останні обирали своїх отаманів. Кіш відводив землі слобідським громадам, які розподіляли їх між козаками та посполитими, а також контролював розвиток різних галузей сільського господарства. Слобідські козаки склалися з багатих та бідних, а посполиті — з "тяглих" (заможних) та "піших" (бідних), причому останні становили 30—45% загальної кількості. Крім наймитів, заможні козаки та посполиті експлуатували підсусідків-посполитих, які не мали власного житла і господарства. Інколи зубожілі козаки переходили в стан посполитих, а заможні посполиті — в козаки. Згідно рішень Коша, слобідські козаки виконували такі повинності: військова служба, лагодження мостів, доріг, гребель, гатей, виконання робіт в старшинських зимівниках, утримання військ на постої тощо. Посполиті виконували значно більший обсяг повинностей: постачали підводи для перевезення військ та вантажу, утримували війська на постої, виконували різні громадські та приватні роботи в зимівниках старшини, сплачували свійський податок" (30—80 коп.), надзвичайний податок на користь Коша. Таким чином, поспільство — це стан, підлеглий Кошу, тобто старшині, а не січовим козакам, як стверджує Д.І.Яворницький. Форми феодальної залежності посполитих Запорожжя помітно відрізнялись від існуючих тяжких форм на Лівобережжі, що було однією з головних причин втеч селян на південь України (Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування, 1734—1775. — С.206—260).

Церковное устройство у запорожских козахов

1. *Отличительною чертою характера запорожских козаков была их глубокая религиозность... Защита предковской веры и православной церкви составляла основу всей их жизни...* — Релігія була панівною формою ідеології на Запорозькій Січі в середні віки. В Січі існувала церква. Крім того, на матеріальні засоби Запорозької Січі були споруджені Трахтемирівський та Межигірський монастирі, де запорожці лікувались та доживали свого віку. Православні церкви та монастирі засновувались і в паланках Запорожжя. Вирушаючи у військові походи, запорожці одержували благословення православної церкви. Тому А.О. Скальковський та Д.І.Яворницький представляють запорожців як рицарів і захисників православної віри і церкви. Однак існують і інші факти. Так, домініканський монах, польсько-шляхетський історик Симеон Окольський (1580—1653) у своїх мемуарах писав: "...Вони (козаки. — *Авт.*) не допускають до війська своїх священників і тому недостатньо думают про бога..." Однак у визвольній боротьбі проти панування на Україні Речі Посполитої козацтво використовувало вплив православної церкви. Так, при його підтримці на Україні відновлено православну ієрархію (1620), що протистояла уніатській та католицькій. (Голобуцький В. А. Запорожское казачество. — С.125; Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1896. — Вып.2. — С.226).
2. *Орлик Пилип (1672—1742) — генеральный писар козацкого войска, шляхтич, владел значными богатствами на Лівобережній Україні. Після Полтавської битви (1709) утік разом з Карлом XII та І.Мазепою в Бендери. Після смерті І.Мазепи обраний гетьманом. Брав участь у грабіжницьких нападах кримських феодалів на Україну (1710—1711). Козаки Запорозької Січі знехтували його заклики до боротьби проти Росії. З 1711 р. і до кінця життя перебував у Швеції, Німеччині, Польщі, Франції, Туреччині і підбурював їх уряди до війни проти Росії. Ворожа діяльність П.Орлика та його сина Григорія успіху не мала.*
3. *Кальнофойський Афанасій — монах Києво-Печерської лаври, церковний письменник другої чверті XVII ст., автор твору "Тератургим или чудеса, сотворившиеся в самом*

святочудотворном монастире Печерском киевском..." (1638), в якому містились епітафії культурним та церковним діячам: Феодосію Печорському, Захарії Копистенському, Єлисею Плетенецькому, Іову Борецькому, Тарасію Земці, Памві Беринді та ін.

4. *Могила Петро Симеонович* (1596—1647)— церковний і просвітницький діяч, архімандрит Печерської лаври, митрополит київський і галицький, виходець з багатії сім'ї господаря (правителя) Молдавії і Валахії. Освіту одержав у Львівській братській школі та в західноєвропейських університетах. Виразав інтереси вищого духовенства, українських магнатів і шляхти. Орієнтувався на панування Речі Посполитої на Україні, але виступав проти унії православної церкви з католицькою, домігся визнання польським урядом православної церкви та передачі їй деяких монастирів і церков. П.Могила відкрив "гімназіон" — лаврську школу при Троїцькому монастирі, але на вимогу киян і Коша Запорозької Січі погодився на її об'єднання з київською братською школою і створення Київського колегіуму (1632). Автор книг "Евангелие учительне" (1616) и "Анфологион" (1636). До ідеї об'єднання України з Росією, козацтва, антифеодального і визвольного руху ставився вороже.
5. *Кисіль Адам Григорович* (1580—1653) — український магнат, прихильник панування шляхетської Польщі на Україні, брацлавський і київський воєвода. Учасник придушення селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст. на Україні. Вороже ставився до Запорозької Січі, визвольної війни 1648—1654 рр. Під час переговорів польських комісарів з повстанцями у Переяславі (1649), Зборові (1649) та Білій Церкві (1651) прагнув відірвати козацтво від селянства, виступав проти об'єднання України з Росією.
6. *...после присоединения Украины и Запорожья к России.* — Об'єднання України, в тому числі і Запорожжя, з Росією в 1654 р. Д.І.Яворницький вважав звичайним приєднанням однієї території до іншої, не бачив у цій події глибокого історичного змісту, наслідку визвольної війни українського народу і його природного прагнення до об'єднання з етнічно близьким російським народом в єдиній державі. Серед буржуазних істориків термін "возз'єднання" запровадив М.О.Максимович, який, на думку Д.І.Яворницького, поставив історію України на наукову основу.
7. *Іваненко Петро Іванович (Петрик)* — виходець із старшини Полтавського полку, служив старшим писарем Генеральної військової канцелярії. В 1691 р. втік у Кримське ханство. Політичний авантюрист: від імені неіснуючого "князівства удільного Київського, Чернігівського і Війська Запорозького" підписав договір з кримськими і турецькими правителями про перехід Лівобережної України під владу султанської Туреччини, оголосив себе "гетьманом" (1692). Із своїм загоном і з татарськими ордами влаштував грабіжницькі напади на Лівобережжя (1692—1696), але російські та козацькі війська змушували його відступати у Крим.
8. *Златоуст Іоанн* (350—407) — відомий церковний діяч і проповідник Візантії, константинопольський патріарх (398—404). Проповідував аскетизм, засуджував розкіш і аморальність духовенства Візантії, чим завоював популярність у простого народу, але викликав незадоволення імператорської придворної знаті і церковних ієрархів, які домоглися від імператора його скинення і заслання (404).
9. *Апостол Данило Павлович* (1654—1734) — миргородський полковник, згодом гетьман Лівобережної України (1727—1734), талановитий військовий, діяч, учасник Північної війни (1700—1721): очолював лівобережних козаків у битвах з шведськими військами під Ерестфером (1701) і Варшавою (1705), у Полтавській битві (1709) і переслідуванні шведів до Дніпра. Командував козацькими полками в іранському поході російської армії.
10. *Син гетьмана Апостол Павло Данилович* (рік народження невідомий — 1736) — миргородський полковник (1727—1736), учасник російсько-турецької війни (1735—1739). Смертельно поранений при взятті російськими і козацькими військами Гезлева (Євпаторії).
11. *Белградським мирним договором* (1739) завершилася війна Росії в союзі з Австрією проти Туреччини (1735—1739), в якій у складі російських військ бились козацькі полки і загони

запорожців. Союзники здобули перемогу в Криму, а також у битвах під Хотиним, Яссами, Ставучанами. Але Австрія пішла на сепаратний мир з Туреччиною. Уряд Росії змушений був підписати в Белграді мирний договір (29 вересня 1739), за умовами якого Росія повернула Туреччині Азов, закріпила за собою територію Запорожжя, але виходу до Азовського і Чорного морів не добила.

12. *Чалий Сава* (рік народження невідомий — 1741) — полковник надвірного війська магнатів на Правобережжі. Деякий час перебував у Запорозькій Січі, повернувся на службу сотником надвірного загону магнатів Четвертинських. Під час гайдамацького повстання 1734—1738 рр. на Правобережній Україні на чолі з Верланом С. Чалий перейшов на бік повсталих. Але після придушення повстання він присягнув на вірність польсько-шляхетській владі, став полковником надвірного війська магнатів Потоцьких. (1738) у Немирові (Поділля). Гайдамаки на чолі з Гнатом Голим стратили зрадника. Ці події послужили сюжетом для народної пісні про Саву Чалого.
13. *Румянцев (-Задунайський) Петро Олександрович* (1725—1796) — граф, російський полководець, генерал-фельдмаршал, учасник Семирічної війни (1756—1763). Як президент другої Малоросійської колегії і генерал-губернатор проводив політику ліквідації самоуправління (автономії), організовував Генеральний опис Малоросії, сприяв здійсненню на Україні царського указу про закріпачення селян (1783). Під час російсько-турецької війни (1768—1774) російські та козацькі війська під його командуванням у ряді битв розгромили турецькі військові сили на півдні України і в Болгарії, за що П.О.Румянцев одержав титул "Задунайського". Прихильник ліквідації Запорозької Січі.
14. *Олеарій Адам* (близько 1599—1671) — німецький вчений і мандрівник, у складі шлезвіг-гольштинського посольства відвідав Москву (1633), здійснив подорож через Росію у Персію (1635—1639). Автор "Описания путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно" (1906).
15. *Міллер Всеволод Федорович* (1848—1913) — російський етнограф, археолог, мовознавець і фольклорист, член Петербурзької академії наук. Після закінчення Московського університету служив професором університету, потім директором Лазарівського інституту східних мов. Автор праць з етнографії Росії. Вивчав також український фольклор і його зв'язки з російською народною творчістю. Автор "Экскурсов в область русского народного зпоса" (1892), "Отзвук галицко-волынских сказаний в современных былинах" (1892). Досліджував етнічну історію скіфів і сарматів Північного Причорномор'я.

Самарский Пустинно-Николаевский монастырь

1. *Ханенко Михайло Степанович* — уманський полковник (1660—1669), гетьман Правобережної України (1670—1674), прихильник відновлення панування Речі Посполитої на Україні. Противник Петра Дорошенка, який орієнтувався на Туреччину. В одній із царських грамот (1670) М. Ханенко згадується як кошовий отаман Запорозької Січі. Турецько-татарські загарбники і загони П.Дорошенка спустошили Умань. Ладижин та інші міста, на які поширювалась влада М.Ханенка. Під час походу на Правобережну Україну російських і козацьких військ (1674) М.Ханенко перейшов на Лівобережжя. Царський уряд виділив йому маєток на Чернігівщині.
2. *Залізняк Максим Ієвлевич* — запорозький козак, керівник "Коліївщини" — народно-визвольного повстання на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту (1768). Виходець із селян-кріпаків Черкащини. Козак Тимошівського куреня Запорозької Січі. Весною 1768р. М.Залізняк зібрав загін запорожців в урочищі Холодний Яр (поблизу Мотронинського монастиря) і в другій половині травня виступив у похід, заволодів Жаботином. Смілою, Богуславом, Каневом, Черкасами, Корсунем, Лебедином. Лисянкою, Медведівкою, Звенигородкою та ін. Військо Залізняка при підтримці надвірних козаків на чолі з сотником Іваном Гонтою заволоділо фортецею Умань (9—10 червня 1768). Після

поразки повстання царський уряд заслав М.Залізняка до Сибіру. Д.І.Яворницький неточно датує народне повстання (Коліївщину) на Правобережній Україні. [Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні 20—60рр. XVIII ст. — К., 1965. — С.108—119).

3. ...в Києві, тогдашнем рассаднике всех наук, духовной академии... — В 1701 р. за указом Петра I Київський колегіум одержав назву і права академії — вищого навчального закладу, де здобували освіту діти переважно старшини, духовенства, заможних козаків та міщан. Київська академія давала світську освіту, і лише третина студентів готувалась до духовного звання. Академія справді була джерелом освіти на Україні. У 1817р. академія перетворена в духовний навчальний заклад. Київський колегіум, а потім і академія користувались матеріальною і моральною підтримкою козацтва Запорозької Січі. Д.І.Яворницький помилково назвав Київську академію духовною. {Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. — К., 1981. — 234с.).
4. *Розумовський Олексій Григорович* (1709—1771) — граф. російський державний діяч, генерал-фельдмаршал. Виходець з козацької сім'ї с. Лемеші Козелецької сотні Переяславського полку (нині с. Лемеші на Чернігівщині). Фаворит імператриці Єлизавети Петрівни (1741—1761), одержав великі земельні володіння і 10 тис. кріпаків. У 1742 р. О.Г.Розумовський таємно повинчався з Єлизаветою. Сприяв відновленню гетьманства на Лівобережній Україні і вбранню свого брата Кирила гетьманом, наданню привілеїв козацькій старшині та жалування Запорозькій Січі.

Охрана границ вольностей запорожсквх козаков

1. *Панін Петро Іванович* (1721—1789) — граф, російський військовий діяч, генерал-аншеф. Учасник Семирічної війни (1756—1763), талановитий воєначальник. У російсько-турецькій війні (1768—1774) командував армією, штурмом оволодів фортецею Бендери (Молдавія). Під його керівництвом діяли загони запорозьких козаків. Командував каральними військами, (1774—1775) які придушили селянську війну під проводом Омеляна Пугачова.

Мусульманские соседи запорожскнх козаков

1. *Золота Орда* — феодальна держава, заснована на початку 40-х років XIII ст. ханом Батисем (1236—1255) на великій території Азії і Європи — від басейну р. Обі і Сирдар'ї на Сході до р. Дністра на Заході. Столиці її знаходились на Нижньому Поволжі — спочатку в Сарай-Бату (поблизу сучасної Астрахані), а з першої половини XIV ст. — у Сарай-Берке (поблизу сучасного Волгограда). В залежності від Золотої Орди перебували землі Русі, завойовані монголо-татарськими ордами. Після Куликовської битви (1380) почався розпад Золотої Орди. Розпад прискорили і удари середньоазійського правителя Тимура (Тамерлана), який в кінці XIV ст. зробив кілька походів на Поволжя, в Крим та інші території. Внаслідок розпаду із Золотої Орди виділились Ногайська орда, Сибірське, Казанське, Кримське, Астраханське, Казахське, Узбецьке ханства. Землі Русі перебували в залежності від Золотої Орди 240 років. Це затримало їх економічний, політичний і культурний розвиток.
2. *Коховський Всеволод Порфирійович* (1835—1891) — педагог, генерал-лейтенант, засновник і перший директор педагогічного музею військово-навчальних закладів («Соляне містечко») в Петербурзі (1864), автор праць з педагогіки: "О труде и отдыхе, чтение для народа", "Отцам и матерям о детях" (1873) та ін.

Положение христиан в мусульманской неволе

1. *Менгли-Гірей* (рік народження невідомий — 1515) — кримський хан (1468—1515) з династії Гіреїв. При його правлінні Кримське ханство остаточно відділилось від Золотої Орди (1449), але опинилося у васальній залежності від Туреччини (1478).

2. *Чорноморський порт Кафа (Феодосія)* з 1475 р. належав Туреччині і там перебував турецький правитель — паша. Кафа у XVI — XVII ст. була відома як головний невіленьницький ринок Криму. В 1616, 1628 і 1675 рр. запорозькі козаки оволодівали містом-фортецею і звільнили тисячі невіленьників — росіян, українців, поляків. Звільнила Кафу від турецького панування російська армія (1771). У 1783р, Крим був приєднаний до Росії.
3. *Роксолана — Лісовська Настя* (1505—1561)— українка, дружина турецького султана Сулеймана II. Полонена татарами в Рогатині (Галичина) і продана в султанський гарем (1520), де одержала ім'я Роксолана. Відзначалась красою, розумом і музичним талантом. Відіграла помітну роль в політичному житті Стамбула і всієї Туреччини. П.А.Загребельний її образ змалював в історичному романі "Роксолана" (1989). Рік її смерті Д.І.Яворницький вказує неточно.
4. *...родного брата известного полковника Семена Палия, Петра Ивановича Палия и двоюродного брата того же полковника Палия, Петра Ивановича Чеснока.* — Козацький полковник Семен Палій (Гурко) мав родичів. Його рідний брат Павло Гурко жив у Батурині на Чернігівщині, потім переселився у Фастів (Київщина), де Семен Палій був полковником. Другий брат, Федір Гурко, постійно жив у Борзні. Сестра Варвара, взята татарами у полон, перебувала у Буджаку і там стала дружиною татарського мурзи, її син Чора-мурза приїжджав до Семена Палія у Фастів. Козацьким сотником у Фастові був племінник Семена Палія Карпо Часник, сподвижник полковника у визвольній боротьбі на Правобережній Україні.

В описанні родичів Семена Палія Д.І.Яворницький допустив неточність. (Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963. — С.60—61).

Христианские соседи запорожских козаков

1. *...вражды запорожских козаков с поляками...* — Запорозькі козаки ворогували не з поляками, а з магнатами і шляхтою польської національності, що гнобили народні маси України. Буржуазна література ототожнює народ з експлуататорським класом феодалів.
2. *...государство Литовско-Русское шло к полному объединению и полному слиянию в одно политическое тело.* — У буржуазній історіографії процес утворення Литовської держави розглядається як результат зовнішніх умов і взаємовідносин руських і литовських племен. (Батюшков П. Н. Белорусия и Литва. — Спб., 1890; Любавский М. К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1915), що начебто передбачали "обрусіння" литовців і злиття їх з руськими. Д.І.Яворницький некритично поставився до цієї концепції. У радянській історіографії вона проаналізована в книзі В.Т.Пашуто "Образование Литовского государства" (М., 1959. — С.162—191).
3. *...два дотолі чуждые по плоти, языку и вере народа, соединились в одно государство, которое названо было Речь Посполитая...* — Польсько-литовська держава під назвою Річ Посполита утворилась внаслідок Люблінської унії Литви і Польщі (1569). Їх народи справді відрізнялись за мовою і релігією, але не були такі чужі. Д.І.Яворницький помилково твердить, що Річ Посполита виникла внаслідок династичної Кревської унії 1385 р. Польщі і Литви.
4. *Лелевель Йоахим* (1789—1861) — польський історик і суспільно-політичний діяч, депутат сейму. Під час польського визвольного повстання 1830—1831 рр. очолював "Патріотичне товариство" і був членом уряду. Емігрував за кордон, де вступив в політичні союзи "Молода Польща" і "Демократичне товариство". Зблизився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. Автор історичних праць: "Історія Польщі у популярному викладі" (1829), "Історія Польщі" (1844), "Історія Литви і Русі аж до унії з Польщею, укладеної в Любліні 1569 р." та ін.
5. *Бантке Єжі Самуель* (1768—1835) — польський історик, професор і завідувачий бібліотекою Ягеллонського університету (Краків), автор "Історії Королівства Польського

- (1820) та "Історії польського народу", (1835).
6. *Нарбут Томаш Теодор* (1784—1864) — литовський історик, фольклорист і публіцист, закінчив Віденський університет (1803), автор дев'яти томної "Історії Литви" (1835—1841), основоположник литовської фольклористики, археології і нумізматики. Виступав проти засилля польської шляхти в Литві. Д.І.Яворницький справедливо критикує твердження Лелевеля і Бантке про те, що Кревська унія (1385) начебто була наслідком "взаємного тяжіння однієї держави до іншої" (Литви до Польщі). Між ними існували серйозні суперечності, які призвели до повного роз'єднання у XVIII ст. Дату унії (1386) Д.І.Яворницький дає неточно.
 7. *Вітовт* (1350—1430) — князь Великого князівства Литовського (1392—1430), противник Кревської унії (1385) і залежності Литви від Польщі. На українських і білоруських землях ліквідував удільні князівства і створив воєводства з литовськими намісниками, прихильник католицької експансії, заснував католицькі єпископські кафедри на Україні (в Луцьку і Кам'янці-Подільському). При великому князі Вітовті володіння Литовської держави охоплювали територію від Балтійського до Чорного морів. У Грюнвальдській битві (1410) він очолював литовське військо і сприяв розгрому німецьких рицарів.
 8. *...польская цивилизация... не способствовала слиянию Польши с Русью...* — Не цивілізація (рівень суспільного розвитку і культури польського народу), а жорстока соціальна і національна політика панівного класу Польщі — магнатів і шляхти — не сприяла об'єднанню з нею Русі (України і Білорусії) в одній державі. Суть цієї політики: надмірне гноблення народних мас і позбавлення їх громадянських прав, переслідування православ'я, насадження католицизму і церковної унії, насильна полонізація українців, прагнення знищити мову і етнічну культуру української народності, духовно поневолити український народ і розірвати його зв'язки з братнім російським народом.
 9. *...говорит король уже в 1540 году справце Киевского воєводства князю Каширскому...* — Мова йде про представника династії Ягеллонів Сигізмунда II Августа (1520—1572), який був королем Польщі (1530—1572) і великим князем литовським (1548—1572). За його правління укладено Люблінську унію (1569). В останній рік королювання Сигізмунда II Августа вперше офіційно взято на державну службу 300 українських козаків, що дістали назву реєстрових (вони були внесені до спеціальних списків — реєстрів).
 10. *...козаки составляли прочный оплот русской народности и надежную защиту православия против других народностей и других вероучений.* — Козаки сприяли зародженню державності на Україні, формуванню української народності, виступали за об'єднання України з Росією, проводили боротьбу проти загарбницьких вторгнень на українські землі польських, литовських, турецьких і татарських феодалів. Козацтво захищало православну церкву від утисків католицизму та уніатства, бачило в ній духовну силу, що сприяє визвольному рухові українського народу.
 11. *...с 1588 года польскую корону принял Сигизмунд III...* — Тут хронологічна неточність: Сигізмунд III Ваза став польським королем у 1587р.
 12. *...на состоявшемся после войны 1620 года Хотинском договоре...* — Хотинська війна (1620—1621) султанської Туреччини проти Речі Посполитої завершилась повною поразкою турецько-татарських військ і укладенням Хотинського мирного договору (1621). В цій війні брали участь значні сили українських козаків (40 тис.) на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним. Вони виступали союзниками польсько-шляхетських військ, і сприяли розгрому ворогів під містом-фортецею Хотиним (2—28 вересня 1621). За умовами договору кордон між Річчю Посполитою і Туреччиною встановлювався по р. Дністер. Туреччина і Кримське ханство зобов'язувались припинити грабіжницькі напади на українські й польські землі, а Річ Посполита — заборонити козакам походи в татарські й турецькі володіння. Д.І.Яворницький дає неточну дату укладення Хотинського мирного договору.
 13. *...религиозная уния, введенная на Украине в 1595 году, на Брестском сейме.* Брестська церковна унія (1596) — об'єднання православної церкви України і Білорусії з католицького,

- проголошене на церковному соборі у Бресті. Наведена Д.І.Яворницьким дата неточна.
14. *Скарга Петро* (1536—1612)— польський громадський і церковний діяч, ієзуїт, засновник єзуїтських колегіумів і ректор єзуїтської академії у Вільно, проповідник войовничого католицизму в Литві, Білорусії і на Україні, один з ініціаторів Брестської церковної унії (1596). Автор творів: "Про єдність костюлу божого" (1590), "Пересторога Русі про жалі і зойки Ортолога" (1610) та ін. Проти уніатства виступали православні полемісти Христофор Філарет, Мелетій Смотрицький та ін.
 15. *Острянин (Остряниця) Яків* (рік народження невідомий — 1641) — гетьман запорізьких нерєєстрових козаків, ватажок селянсько-козацького повстання на Україні (1638). Обраний гетьманом Запорозької Січі. Весною 1638 р. очолив похід загону повстанців-козаків на Лівобережну Україну, де до нього приєдналися повсталі селяни і міщани. Повстанці оволоділи Кременчуком, Хоролом, Омельником, Говтвою. Однак в битві під Жовнином (3 червня 1638) вони були оточені і зазнали поразки від польсько-шляхетських військ. Я.Острянин з частиною козаків відступив на Слобідську Україну і з дозволу російської держави поселився в Чугуївському городищі, брав участь у захисті Слобідської України від нападів загонів татарських феодалів.
 16. *...по всей Малороссии расставлены были польские войска...* — У той час існувала назва Україна, а не Малоросія, Д.І.Яворницький не дотримується назв, що історично склалися.
 17. *Дашкевич (Дашкович) Євстафій* (рік народження невідомий — 1535) — український феодал, литовський воєвода. Був канівським і черкаським старостою, пропонував урядові Литви побудувати на Дніпрі ряд фортець для оборони України від вторгнень татарських феодалів і припинення втеч українських селян у пониззя Дніпра. Д.М.Бантиш-Каменський та М.А.Маркевич називали Є.Дашкевича засновником запорозького козацтва і одним із перших його гетьманів. До цієї версії Д.І.Яворницький поставився не критично. В дійсності Є.Дашкевич з самого початку проводив боротьбу проти козацтва, що формувалося у пониззі Дніпра. Дата смерті Є.Дашкевича наведена автором неточно.
 18. *Август II Сильний* (1670—1733) — польський король (1697—1706, 1709—1733) і курфюрст саксонський (1694—1733). За його правління Польща захопила Поділля з Кам'яндем-Подільським і всю Правобережну Україну, придушено повстання народних мас під керівництвом Семена Палія (1702—1704). Роки королівства Августа II у Польщі Д.І.Яворницький дає неточно.
 19. *Жидовский гнет на Украине сказался как на материальных, так и духовных потребностях южнорусского православного населения.* — Мова йде про багатих представників єврейської національності (орендарі, лихварі), які гнобили народні маси України. Під час повстань на Україні проти польсько-шляхетського гніту селяни, міщани і козаки розправлялись не тільки з шляхтичами, але й з багатими євреями — гнобителями. "Жидівський гніт" Д.І.Яворницький виділяє із загального соціального і національного гніту на Україні, щоб показати трагічність становища експлуатованих селян і міщан української народності.
 20. *Острозский Костянтин Костянтинович* (1526—1608) — український магнат, київський воєвода, князь, освітній діяч. Володів значними маєтками в Галичині і на Правобережній Україні. Резиденцією К.К.Острозького був Острог на Волині. За його ініціативою і протекцією, а також при матеріальній підтримці в Острозі засновано греко-слов'янську школу, де викладалися слов'янська, грецька і латинська мови, граматики, арифметика, логіка та інші науки. Першим її ректором став письменник Гарасим Смотрицький. Школа сприяла розвитку освіти й заснуванню братських шкіл на Україні. В Острозькій школі навчався майбутній гетьман Петро Сагайдачний. На кошти К.К.Острозького в Острозі російський першодрукар Іван Федоров, який прибув зі Львова, заснував друкарню, де надруковано "Буквар" (1578) і "Біблію" (1581), чимало творів українських письменників. В Острозі утворився гурток українських освітніх діячів (Гарасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко, Іван Федоров та ін.), які вели боротьбу проти наступу католицизму і уніатства на українську мову і культуру, православну церкву. К.К.Острозький також відстоював право на існування

православної церкви в Речі Посполитій. Д.І.Яворницький помилково називає Острозького по батькові "Іванович" і невірно вказує рік смерті "1620".

Вооружение силы и боевые средства запорожских козаков

1. *Грабянка Григорій Іванович* (рік народження невідомий — біля 1738) — український козацький літописець, виходець із старшини, займав посади осавула, обозного, судді і, нарешті, галицького полковника. Учасник Азовських походів (1695—1696), Північної (1700—1721) та російсько-турецької (1735—1739) воєн. Був поранений і помер від ран до закінчення останньої. Автор літописного твору "Действне презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляками... Року 1710", опублікованого під назвою "Літопис Григорія Грабянки" (1,853).
2. *Симоновський Петро Іванович* (1717—1809) — український історик. Освіту одержав у Київській академії, продовжував навчання в університетах Німеччини і Франції. Служив у Генеральній військовій канцелярії, сотником, земським суддею. Автор "Краткого описання о козацком малороссийском народе и о военных его делах..." (1847) — твору з історії України з найдавніших часів до 1750 р.
3. *Кадлец Карл* (1865—рік смерті невідомий) — чеський історик права, професор Празького університету, автор твору "Семейная община или задруга в славянском праве".
4. *Дашкевич Микола Павлович* (1852—1908) — російський і український фольклорист, літературознавець та історик, професор кафедри західноєвропейської літератури Київського університету, очолював Історичне товариство Нестора-літописця в Києві. Автор "Очерков истории украинской литературы XIX в." (1888). Обраний членом Російської академії наук (1907).
5. *Маркевич Микола Андрійович* (1804—1860) — український історик, письменник, етнограф, фольклорист. Освіту одержав у пансіоні Головного педагогічного інституту (Петербург). Автор монументальної "Истории Малороссии" (1842—1843. — Т.1—5).
6. *...битва козаков с поляками у Желтих Вод и Княжесго Байрака...* — Мова йде про битву в урочищах поблизу Жовтих Вод і Княжих Байраків (нині Дніпропетровської обл.) селянсько-козацького війська на чолі з Богданом Хмельницьким і його союзників татар з передовим загоном польсько-шляхетського війська під командуванням Стефана Потоцького (сина коронного гетьмана) і комісара Яна Шемберка 19 квітня — 6 травня 1648 р. У цій битві Хмельницький одержав першу перемогу у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр.
7. *На войне казаки били беспощадны: они не щадили ни врага, ни его жены, ни его детей, и в ожесточении придумывали самые свирепые казни...* — Вигадки про надзвичайну жорстокість козаків містяться у польсько-шляхетській літературі, а Д.І.Яворницький сприйняв ці відомості некритично. Документи того часу повідомляють про жорстокість і безпощадність шляхти по відношенню до повсталого українського народу і гуманність козаків.

Сухопутные и морские походы запорожских козаков

1. *Пришед к турецкому селению Хаджибею (Одессе)...* — На території сучасної Одеси існувало татарське поселення Качибей, яке вперше згадується в 1415 р. У XV ст. зруйноване турецькими загарбниками. Потім на території селища оселилися турки, назвавши його Хаджибей. Уряд Туреччини поблизу Хаджибея звів фортецю Ені-Дунья (Новий світ) (1764). Під час російсько-турецької війни (1768—1774) Хаджибей і Ені-Дунью зайняли російські війська. За умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору (1774) селище і фортеця були повернуті Туреччині. Під час російсько-турецької війни (1787—1791) загін Чорноморського козацького війська під командуванням старшин Антона Головатого і

Захара Чепіги оволодів Ені-Дуньсю і Хаджибеем (вересень 1789), які за умовами Ясського мирного договору (1791) увійшли до складу Росії. У 1794р. там почалось будівництво морського порту, а в 1795 р. Хаджибей перейменований в Одесу.

Хлебопашество, скотоводство, рыболовство, звероловство, огородничество и садоводство у запорожских козаков

1. *...общее положение, что в запорожском крае вся земельная территория представляла собой общинную собственность, и только то, что построено было козаком на войсковой земле, составляло частную собственность.* — Вся земля на Запорозжжі на основі феодального права належала Кошу Запорозької Січі як власність всього козацтва. Д.І.Яворницький помилково називає її "общинною". Старшина, заможні козаки і поспільство володіли відведеними Кошем землями, але не були власниками і не могли їх без згоди кошової старшини продавати, закладати, передавати у спадок. Вони платили на користь Коша податок, відбували службу і повинності. Будівлі, худоба, інвентар, пасіки та інше майно в зимівниках і слободах становили приватну власність, і власники розпоряджались ним на свій розсуд.
2. *Рондо Клавдій* (рік народження невідомий — 1740) — англійський посол у Росії (1728—1739), автор "Записок о некоторых вельможах русского двора в 1730 г." (Чтения Московского общества истории и древностей. — 1861. — Кн. II) і "Донесений" за 1728—1733 рр. (Сборник императорского исторического общества. — 1889. — Т. 66).

Торговля, промыслы и ремесла у запорожских козаков

1. *По договору 1649 года турецкого султана "с войском запорожским и народом руеским"...* — У лютому 1649р. на Україну з дорученням оголосити Богдану Хмельницькому про готовність султана Мухаммеда IV подати допомогу козакам у війні проти Речі Посполитої прибув посол Туреччини Осман-ага. На переговорах у Переяславі була досягнута вигідна для України угода: уряд Туреччини зобов'язувався не тільки подавати військову допомогу, але й надати українським купцям право вільного плавання по Чорному морю та безмитної торгівлі в турецьких володіннях протягом ста років, прийняти в Стамбулі гетьманського посла; гетьман же зобов'язувався перешкоджати донським і запорозьким козакам здійснювати напади на Османську імперію. Обидві сторони одержали можливість викупляти невільників.. (Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — Киев, 1962. — С.177—178)
2. *...тайный советник, президент Академии наук Григорий Николаевич Теплов...* — Теплов Григорій Миколайович (1711—1779) — російський державний діяч, письменник і композитор, вихователь, а потім помічник президента Академії наук і гетьмана України К.Г.Розумовського, академік (1747) і сенатор (1775), родоначальник російського романсу та автор першого друкованого збірника романсів "Между делом и бездельем, или Собрание разных песен с приложенными тонами на три голоса" (1759). У 1750—1764 рр. жив в Глухові. До запорозького козацтва ставився негативно, вважав його джерелом непокорі селян властям і феодалам. Тут помилка Д.І.Яворницького: Г.М.Теплов не був президентом Академії наук.
3. *...с принятием татарами ислама и с водворением турок в Константинополе...* — 29 травня 1453 р. після двомісячної облоги турецьким військом султана Махмеда II Завойовника столиці Візантії Константинополя місто було захоплене і розграбоване. Імператор Константин загинув у бою. Загарбання турками Константинополя знаменувало собою остаточну загибель Візантійської імперії. Місто було перейменовано в Стамбул і оголошено столицею Османської імперії. Султанська Туреччина захопила (1475) генуезькі колонії Північного Причорномор'я і установила своє панування над грецькими містами-колоніями

Криму: Кафою, Херсонесом, Гезлевым, Мангутом, Перекопом, Арабатом, Єнікале. Кримський хан Менглі-Гірей визнав себе васалом турецького султана (1478). Татарське населення Криму прийняло іслам — панівну в Туреччині релігію. (Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманекой Порты до начала XVIII века. — Спб., 1887; Петросян Ю.А., Юсупов А.Р. Город на двух континентах: Византий, Константинополь, Стамбул. — М., 1981. — С.86—103).

4. *В 1760 году, января 25 дня, указом императрицы Екатерины II...* — Катерина II, російська імператриця (1762—1796), проводила кріпосницьку політику в інтересах дворянства, обмежувала автономію України: ліквідувала гетьманство (1764), слобідські козацькі полки (1765), Запорозьку Січ (1775); замість полково-сотенного адміністративного устрою на Лівобережжі запровадила загальноросійське губернське управління (1781), розпустила лівобережні козацькі полки, а козаків позбавила привілеїв і прирівняла до державних селян (1783), запровадила на Лівобережній Україні кріпосне право (1783), козацьку старшину урівняла в правах з російським дворянством (1785). Д.І.Яворницький допустив неточність, у 1760 р. Катерина II ще не була імператрицею.
5. *...так называемые чумаки... зачаток национального малороссийского купечества, основанный на чисто товарищеской ассоциации.* — Чумацтво — торгово-візницький промисел, що існував на Україні у другій половині XVI — першій половині XIX ст. Чумакували переважно заможні селяни, козаки і міщани, які володіли кількома парами волів і мажами (возами) для перевезення вантажів. Чумаками називали також батраків, що наймалися на роботу в торгово-візницькому промислі. Чумаки доставляли і торгували сіллю з Чорноморського побережжя, Криму і Коломиї (Прикарпаття), а також рибою з Дону і Приазов'я. Чумацтво — одна з форм первісного нагромадження капіталу, сприяло формуванню торгової буржуазії, поглибленню соціальної диференціації селян і козаків. Д.І.Яворницький помилково вважав чумаків "товариською асоціацією", оскільки чумацтво мало соціально-класову основу, вело до збагачення частини чумаків та експлуатації наймитів. (Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні // Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст. — К., 1964. — 138с.).
6. *...харцызов, гайдамак и всякого рода степных хищников...* — Д.І.Яворницький неправомірно і несправедливо порівнює народних месників і повстанців-гайдамаків з розбійниками.
7. *...донских козаков, пограбивших запорожцев на юго-восточной пограничной окраине.* — Очевидно, подібні випадки мали місце. Однак не можна не сказати, що дружні стосунки між запорозьким і донським козацтвом існували протягом усієї історії їх розвитку

Доходы войска запорожского низового

1. *...подать "дымовое", взимавшаяся запорожскими козаками с так называемых "сидней" или зимовчаков, считавшихся подданными сичевого товарищества и живших в осьми окружных паланках по селам, деревням и замовникам...* — На Запорозжжі існувало більше чотирьох тисяч зимівників старшин і заможних козаків, а також чимало невеликих хуторів (бурдюгів) де не було навіть хат і будівель. Козаки споруджували тимчасові житла і вели дрібне господарство (їх називали "сиднями"). Крім того, на Запорозжжі виникло багато поселень — слобід, де проживали не тільки козаки, але й посполиті, які вважалися, згідно свого правового становища, підданими Коша Запорозької Січі. За користування землями і угіддями козаки зобов'язувались відбувати військову службу і відправляти "загальнонародні" повинності, а посполиті не тільки виконували повинності, але й платили податки на користь Коша. До посполитих прирівнювались також наймані робітники і підсусідки, що служили у зимівниках старшини і заможних козаків. Головний грошовий податок, який січові власті стягували з посполитих, називався "військовим окладом" (тяглові — 80 коп., піші — 30, наймані робітники — 70, підсусідки — 50 коп.) Цей податок був

головним прибутком Коша Запорозької Січі. Д.І.Яворницький вважав його "димовим" (так він раніше називався у Польщі). (Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. — С.162—260.

2. *Еще в 1620 году царь Михаил Федорович прислал... Петру Конашевичу Сагайдачному "легкого жалованья" 300 рублей...* Гетьман Петро Сагайдачний взимку 1620 р. відправив у Москву казацьке посольство на чолі з Петром Одинцем. 26 лютого 1620 р. воно було прийняте думними дяками у посольській палаті Кремля. Посольство повідомило про походи козаків проти Кримського ханства і привезло в Москву полонених татар, захоплених під Перекопом. Посольство заявило про готовність запорозького козацтва служити Російській державі. Все це було прийнято прихильно царським урядом. За розпорядженням царя Михайла Федоровича 24 квітня 1620 р. гетьману П. Сагайдачному і всьому Війську Запорозькому було послано через посольство жалувану грамоту, де згадано, що царем виділено Війську Запорозькому "легкое наше жалованье — 300 рублей денег. А вперед вас в нашем жалованье забвенных не учиним, смотря по вашей службе". {Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т.1. — С.3—7}

Грамотность, канцелярия и школа у запорожских козаков

1. *...масса сичевого войска, так называемого сичевого товарищества, по своей грамотности и начитанности, стояла столь высоко, что превосходила в этом отношении среднее, а может быть и высшее сословие людей великорусского звания своего времени.* — Грамотні люди серед запорожців були, але не так багато. Тут Д.І.Яворницький дещо перебільшує освітній стан запорожців, недоречно і безпідставно протиставляє грамотності середніх і вищих верств неселення (дворянства) Росії. В.О.Голобуцький та О.М.Апанович у своїх працях не підтверджують думку про масову грамотність серед січового товариства.
2. *Без сомнения, главнейший процент грамотных людей давала запорожским козакам Киевская духовная академия.* — Справді, незначна частина запорозької старшини та заможних козаків одержувала освіту у Київській академії. Однак вона не могла дати "главнейший процент грамотных" людей Запорожжю, тому що академія мала невелику кількість студентів (близько 1000 чоловік), переважно виходців з старшини, шляхти, духовенства Лівобережної і Слобідської України. Майбутні запорожці могли учитися також у братських школах, Харківському, Чернігівському і Переяславському колегіумах, початкових школах при церквах і монастирях. У 1817р. Київська академія перетворилась у вищий духовний навчальний заклад (духовну академію).

Почтовые учреждения у запорожских козаков

1. *Долгоруков Василь Михайлович (1722—1781) — князь, российский полководец, участник Семилетней войны (1756—1763), участвовавший в русско-турецкой войне (1768—1774) — на чолі 38-тисячної російської армії розгромив ханські війська, оволодів у Криму Перекопом, Кафою, Арабатом, Керчу, Єнікале, Балаклавою. За ці успіхи одержав титул "Кримського". У 1780р. призначений головнокомандуючим військами у Москві. Під час російсько-турецької війни В.М.Долгоруков використовував загони запорозьких козаків для розвідки і військових дій.*